

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

ZİYA GÖKALP'İN DİN ANLAYIŞI

HATİCE NUR UĞURLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. MEHMET AKGÜL

KONYA 2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hatice Nur Uğurlu
	Numarası	168102061004
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet Akgül
	Tezin Adı	Ziye Gökalp'in Din Analizi

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Ziye Gökalp'in Din Analizi başlıklı bu çalışma 01/07/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Mehmet Akgül	
2	Prof. Dr.	Büyüknur Solmaz	
3	Dr. Öğretim Üyesi	Yakup AKYÜZ	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hatice Nur Uğurlu		
	Numarası	168102061004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/ Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Ziya Gökalp'in Din Anlayışı			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

Hatice Nur Uğurlu

ÖZET

Ziya Gökalp, Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya başladığı sancılı döneminde yaşamıştır. Yeni kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde topluma yön verecek, fikirler üreterek büyük katkı sağlamıştır. Batı karşısında geri kalmışlığı yoğun bir şekilde hissedilen Osmanlı Devleti'nin ilerlemesi için bazı kurumlarında ciddi değişiklikler yapılması gerekiyordu. Bu konuya titizlikle değinen Ziya Gökalp, var olan kurumlarda içinde ya büyük değişimler yapmayı önermiş ya da kurumların tamamen kaldırılması yönünde reform hareketleri hazırlama yoluna başvurmuştur. Yeni kurulacak devletin laik temeller üzerine oturması için ciddi çalışmalar gerçekleştirmiştir. Hatta sadece laiklikle kalmamış, aile hukukuna, kadın haklarına eğitimde yaşanan ikilik üzerine de fikirler üretmiştir. Toplumun değişen dünyaya ayak uydurması için, milletin Batı medeniyeti karşısında daha fazla güç duruma düşmemesi için çalışmalar gerçekleştirmiştir. Siyasetle olan ilişkisi ve İttihat ve Terakki Cemiyetiyle olan geçmişi sayesinde Ziya Gökalp'in ürettiği fikirler sadece düşünce aşamasında kalmamış, hayata da geçmiştir.

ABSTRACT

Ziya Gökalp lived during the painful period of the collapse of the Ottoman Empire. In the last period of the Ottoman Empire and newly established Republic of Turkey's first term by generating ideas that will give direction to society, he has made great contribution. For the advance of the Ottoman Empire, which had been heavily felt backward against the West, some of its institutions had to be changed. Ziya Gökalp, who focused on this issue meticulously, offered to make big changes in the existing institutions or to prepare reform movements for the complete abolition of institutions. It has carried out serious work for the new state to be based on secular foundations. In fact, not only secularism, he produced ideas family law, women's right and duality on the education. In order to the society to adapt to the changing World, he has made efforts to ensure that the Nation does not become more vulnerable to Western civilization. Thanks to his relationship with politics and his history with the committee of union and progress the ideas produced by Ziya Gökalp did not only remain in the thought stage, but were brought to life.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
1.ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI	1
2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	2
3. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI	3
BİRİNCİ BÖLÜM	4
ZİYA GÖKALP'İN HAYATI VE ESERLERİ	4
1.1.Ziya Gökalp'in Hayatı.....	4
1.2.Ziya Gökalp'in Eserleri.....	8
2.1.21. Felsefe Konferansları	13
2. ZİYA GÖKALP'İN METODOLOJİSİ	13
2.1.Ziya Gökalp Sosyolojisinin Konusu	13
2.2.Ziya Gökalp Sosyolojisinin Metodu	16
2.3.Ziya Gökalp ve Durkheim Mukayesesi	17
İKİNCİ BÖLÜM.....	21
ZİYA GÖKALP'İN DİN ANLAYIŞI.....	21
3.1.Hars ve Medeniyet Ayrımı	21
3.2.Ziya Gökalp ve Din.....	26
3.3. Ziya Gökalp'ta İslam.....	32

3.4. Ziya Gökalp'te İbadet Fenomeni	34
3.4.1. Menfi Ayinler.....	35
3.4.2. Müsbet Ayinler	37
3.4.3.Ziya Gökalp'te İbadetlerin Türkçeleştirilmesi	41
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	44
ZIYA GÖKALP'İN DİN ANLAYIŞININ TOPLUM VE SİYASETE ETKİSİ	44
4.1. Ziya Gökalp'te İslamlaşma	44
4.2.Modernleşme ve Din İlişkisi	48
4.3.Din ve Hukuk İlişkisi	49
4.3.1.Aile Hukuku.....	51
4.4.İÇTİMAİ USULİ FIKIH VE ÖRF	54
4.4.1. Fıkhın Kaynağı ve Metodolojisi.....	56
4.4.2.Fıkhın Kaynağı Olarak Örf.....	59
4.4.3. Uygulama ve (Amel) Bakımından Örf ve Nass İlişkisi	62
4.4.İctimai Usul-i Fıkh Nedir?	64
4.5.İslamiyet ve Türk Milliyetçiliği.....	68
4.6.Din- Devlet Ayrımı ve Laiklik.....	73
4.6.1.Diyanet-Kaza Ayrımı	74
4.6.2.Hilafet ve Ümmet	79
SONUÇ.....	83
KAYNAKÇA.....	85

ÖNSÖZ

Ziya Gökalp, yaşadığı dönemde Türk fikir hayatının en önemli isimlerinden biri olmuştur. Yaşadığı dönem, toplum hayatında büyük değişimlerin, meydan okumaların yaşandığı yıllara denk gelmektedir. Bu dönem Osmanlı Devleti'nin zor durumda olduğu, millet olarak zor şartlar altında yaşandığı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulma aşamasında olduğu yıllardır. Ziya Gökalp yapı itibariyle de sosyal hayatla yakından ilgili bir şahsiyet olduğu için toplum üzerine bir hayli fikir üretmiştir.

Ziya Gökalp, sosyoloji ilmini ülkemize ilk getiren ve sosyoloji ilminin ülkemizdeki kurucusu olarak bilinen Türk aydınıdır. Ziya Gökalp'in ülkemiz adına fikirler ürettiği dönemler Osmanlı Devleti'nin bütün alanlarında sancılar çektiği yıllardır. Ziya Gökalp, döneminde yaşayan birçok düşünür gibi, toplumun yeniden inşasına, değişen kurumların yeni temeller üzerine yeniden oturtulmasını istemiştir.

Ziya Gökalp de değişen bu düzen karşısında aklındaki sorulara cevaplar bulmak istemiştir. Bu cevaplar sayesinde de toplumu doğru alanlara yönlendirerek daha güçlü bir medeniyet kurma çabası içine girmiştir. Ziya Gökalp'in zihin dünyasında cevaplar aradığı sorular, genel olarak din ve toplum münasebetleri konusunda yoğunlaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu hale gelmesinde, Batı medeniyeti karşısında bu kadar aciz kalmasında dinin bir etkisi var mı? Yeni kurulacak olan devlette dinin fonksiyonu ne olacak? Din hala eskisi gibi bütün alanlarda baskınlığını devam ettirecek mi? yoksa kendi alanı içinde sınırlandırılacak mı? Modernleşmek için zorunlu değişime maruz kalan toplum yapısında, topluma ayak uydurma noktasında din de değişebilir mi? Ziya Gökalp'in zihnini kurcalayan soruların hepsi hemen hemen bu çerçevede etrafında dönüyordu. Bizde çalışmamızda Ziya Gökalp'in bu sorularına yine Ziya Gökalp'in gözüyle cevaplar aradık. Bu

problemleri nasıl çözdüğünü, çözüm aşamasında dini nasıl konumlandığını inceledik.

Dört bölümden oluşan araştırmamızda birinci bölümde Ziya Gökalp'in nasıl bir çevrede yetiştiği, düşünce yapısının oluşmasında ona nelerin veya kimlerin etki ettiğini, bizim de çok fazla istifade ettiğimiz eserlerine yer verdik. İkinci bölümde Ziya Gökalp sosyolojisinin genel hatlarına, özelliklerine ve yöntemine, Ziya Gökalp ve Durkheim ilişkisine dikkat çektik. Üçüncü bölümde dinin, iman ve ibadet unsurlarının Ziya Gökalp'te ne anlamlara geldiğine göz gezdirdik. Dördüncü ve son bölümde Ziya Gökalp'in tesiri ile devletin, imparatorluk yapılanmasından modern Cumhuriyet yapılanmasına geçiş aşamasında ve topluma nasıl müdahalelerde bulunduğunu, fikirleriyle nasıl yönlendirdiğinin altını çizdik. Yeni kurulacak olan devlette hukuk sisteminin nasıl işleyeceği, aile yapısının, özellikle kadınların toplum içindeki statülerinin nasıllığını, milliyetçilik fikrinin toplumdaki yerini, modern toplum olma yolunda neler yapmamız gerektiği ve en önemlisi din-laiklik ilişkisinin devlet yapılanmasında nasıl konumlanacağı konusunda Ziya Gökalp'in fikirlerini inceledik.

Bu çalışma sürecinde benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen aileme ve arkadaşım Rukiye Çorlu'ya teşekkürü bir borç bilirim. Bilgilendirme ve yönlendirmeleriyle bana yardımcı olan hocam Prof. Dr. Mehmet Akgül'e şükranlarımı sunarım.

Hatice Nur Uğurlu

2019 KONYA

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
C	: Cilt
DİA	: Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi
Edt.	: Editör
İAD	: İslami Araştırma Dergisi
İ.Ü.İ.F	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
M.A.E.Ü.S.B.E.D	: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı

GİRİŞ

1.ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI

Osmanlı Devleti'nde yıkımdan kaynaklanan bunalım döneminde ve Batıdan gelen düşünce akımlarıyla, geleneksel toplum yapısı sarsılmıştır. Ziya Gökalp'te dönemindeki aydınlar gibi fikirleriyle toplumu bulunduğu bu zor şartlardan kurtarmayı kendisine görev edinmiştir. Yeniden yapılandırma sürecine giren devletin toplumun inşa aşamasında objektif bir bilimden yardım alması gerekiyordu. Ziya Gökalp bu bilim dalının sosyoloji olduğunu ortaya koymuştur. Ziya Gökalp'e göre yaşanan bu toplumsal krizin belki de en önemlisi din unsurudur. Bu bağlamda çalışmamız Ziya Gökalp'te din anlayışının etkilerini inceleme altına almış ve Ziya Gökalp'te din unsurunun yaşanan problemlere ne denli çözümler ürettiğini konu edinmiştir.

Ziya Gökalp'in yaşadığı dönemde fikir üretmediği alan hemen hemen yok gibidir. O, kendi döneminde ve günümüzde de tartışmaları hala süren meseleleri kendisine konu edinmiştir. Modernleşme, çağdaşlaşma, din- devlet (siyaset), din-hukuk, din-toplum, hars ve medeniyet kavramları, milliyetçilik gibi unsurlar Ziya Gökalp'in ilgilendiği temel konulardır. Bu çalışmada bu konuların din ile olan münasebetini değinilmeye çalışılmıştır. Yeni kurulacak olan devlet hangi sacayakları üzerine kurulacak? Eski unsurlar varlıklarını sürdürecekler mi? Sürdüreceklerse bu unsurlar ne şekilde sınırlandırılacak? Ziya Gökalp çalışmalarında genellikle bu konulara cevap vermiştir. Bizim çalışmamızın konusu da bu arayışlar üzerinden ilerlemektedir.

İlk olarak Ziya Gökalp'in hayatı ve eserleri üzerinde incelemeler yapılmıştır. Daha sonra da sosyolojisinin konu ve yöntemleri, Durkheim-Ziya Gökalp ilişkisi üzerinde durulmuştur. İlerleyen bölümlerde ise Ziya Gökalp'in tasavvurunda dinin yeri ele alınmış olup, dinin onun hayatındaki yerine vurgu yapılmıştır. Son olarak da toplumu mercek altına alan Ziya Gökalp'in din anlayışının toplumda ne gibi değişimleri öngördüğü ele alınmıştır. Temelde laik, milliyetçi, eşitlikçi olan Ziya

Gökalp'in bu unsurları topluma nasıl işlediğini, değişen toplumda bunları ne denli kabul ettiğine değinilmiştir.

Ziya Gökalp'in amacı aslında yıkılan Osmanlı Devleti'nin yerine ayakları yere daha sağlam basan milliyetçi, laik bir devlet inşa etmektir. Değişen dünya karşısında kendi devletinin de bu değişime ayak uydurmasını istemiş, bunu engelleyecek her unsurun da karşısında durmuştur. Yenilenme sürecinde eski hatalara düşülmemesi gerektiğini savunan Ziya Gökalp bu noktada değişen ve gelişen Batı medeniyetini maddi alanlarda kendimize rol model almamız gerektiğini iddia etmiştir.

Ziya Gökalp sosyolojik bir bakış açısıyla Türk toplumuna ve onun kurumlarına yeni anlamlar kazandırmaya çalışmıştır. Yeni kurulmuş olan devlette bizzat görev almış, fikri yönlendirmeleriyle önemli kararlar alınmasını sağlamıştır. Din hakkında yaptığı reform teklifleriyle laikliği temellendirmiş, eğitim kurumlarında yenileme sağlamış olup aile kararnamesi çıkartarak kadınların toplumda daha yüksek bir statüye gelmesine öncülük etmiştir. Kısacası Ziya Gökalp'in etkisi toplumun bütün kesimlerinde kendisini hissettirmektedir. Ziya Gökalp'in başta din olmak üzere, siyaset, eğitim, hukuk, ahlak gibi konularda yürüttüğü fikirler hala günümüzde güncelliğini korumaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmamızın konusu literatür taramasına dayalı, tarihsel bir çalışmadır. Bu yüzden konuyla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili literatürden faydalanılmıştır. Ziya Gökalp yakın tarihimizin aydınlarından olduğu için eserlerine ulaşma noktasında sıkıntıyla karşılaşılmamıştır. Özellikle bütün eserlerinin yayınlanmış olması ve makalelerinin birçok kitapta toplu olarak yayınlanmış olması işimizi bir hayli kolaylaştırmıştır.

Ziya Gökalp döneminde birçok gazete ve dergilerde makale yayınladığı ve birçok eser kaleme aldığı için fikirlerini öğrenme noktasında eserleri bize bir hayli fayda sağlamıştır. Çalışmamızda önceliğimiz ilk olarak Ziya Gökalp'in eserlerini

incelemek olmuştur. Daha sonra onun hayatı ve fikirleri hakkında hem kendi zamanında alınan eserler hem de günümüzde kaleme alınan eserler incelenmiştir

3. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Yapılan araştırmalarda konunun sağlıklı bir sonuç vermesi açısından konu sınırlaması önemlidir. Sürekli farklı farklı konular üzerine okumalar yapan Ziya Gökalp'in çok yönlü olması da kaçınılmazdır. Bu bakış açısıyla Ziya Gökalp'in hayatına baktığımız zaman onun sadece sosyoloji ilmiyle ilgilenmediğini çok açık bir şekilde görürüz. Yani söylemek istediğimiz şey aslında Ziya Gökalp'in edebiyat, halk bilimi, felsefe gibi türlü ilim dallarıyla da hayatı boyunca ilgilendiği ve bu konular üzerine birçok eser ve fikir ürettiğidir. Fakat bizim bu çalışmamızda inceleyeceğimiz konu onun sosyoloji ilmine ait çalışmalarıdır. Konumuzun sınırları da çerçevede çizilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZİYA GÖKALP'İN HAYATI VE ESERLERİ

1.1.Ziya Gökalp'in Hayatı

Ziya Gökalp 23 Mart 1876'da Diyarbakır'da bugün Ziya Gökalp Müzesi olarak bilinen Memedin Mahallesi'ndeki evde doğmuştur.¹ Ziya Gökalp'in ailesi geçmişte köy, günümüzde ise Diyarbakır'ın ilçesi olan Çermik'ten göç etmiştir. Babası Diyarbakır Gazetesi Başyazarı Mehmet Tevfik Efendi'dir. Annesi ise Pirinççi Zade Hacı Salih Ağa'nın kızı Züleyha Hanım'dır.²

Ziya Gökalp'in düşünce yapısının temellerinin oluşmasında babası Mehmet Tevfik Efendi'nin rolü çok büyüktür. Babasının Ziya Gökalp'te ilk etkisi, onu istediği kitapları okuma noktasında serbest bırakmasında görülür. Mehmet Tevfik Efendi Ziya Gökalp henüz çocuk yaşlardayken arkadaşlarının, ona ciddi kitaplar okutması gerektiği yönündeki tavsiyelerine karşı çıkararak bir çocuğun istediği, ilgi duyduğu kitapları okuması gerektiğini savunur. Çünkü babası bir çocuğun anlamadığı veya hoşlanmadığı bir kitabı okuması için zorlandığında o çocuğun kitaplardan uzaklaşabileceği görüşündedir.³Ziya Gökalp'e babasının ikinci etkisi Namık Kemal'in ölümü üzerine Ziya Gökalp'in hürriyet ve vatansever olması hususunda vermiş olduğu tavsiyelerdir.⁴ Mehmet Tevfik Efendi'nin oğlu üzerindeki üçüncü etkisi de onun eğitim hayatıyla ilgilidir. Nitekim Mehmet Tevfik Efendi oğlunun sadece Medrese Bilimleri ile Arapça ve Farsça derslerini öğrenerek gelenekselci bir eğitim anlayışına sahip olmasına karşı çıkar. Buna karşı sadece pozitif bilimleri ve Batılı filozofların düşünce sistemini öğrenerek özünü yitirmesinden de endişelenir. Bu nedenle Ziya Gökalp'in hem milli ve dini hem de

¹ Şevket Beysanoğlu, **Yeni Türkiye'nin Manevi Mimarı Ziya Gökalp**, Neyir Matbaacılık, Ankara, 2002, s.22

² Ahmet Cemil, Asena, **Arkadaşım Ziya Gökalp**, Ziya Gökalp Dergisi, C.1, sy.2, 1975, s.324-325

³ Ziya Gökalp, **Makaleler VII**. Haz. M. Abdulhaluk Çay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s.95

⁴ Mehmet Emin Erişirgil. **Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp, Remzi Kitabevi**, İstanbul, 1977, s.26

Batı kaynaklı bilgileri öğrenip bu bilgileri birleştirerek kendi hayatına yön vermesini ister.⁵

Mehmet Tevfik Efendi'nin hayatı Ziya Gökalp'in eğitim hayatının tamamını görmesine yetmemiştir. Babası hayattayken 1883'de okul hayatına Mercimek Örtmesi Mahalle Mektebi'nde başlayan Ziya Gökalp daha sonra 1886 'da Askeri Rüştüye'ye kaydını yaptırmıştır.⁶ 1890 yılında babasını kaybeden Ziya Gökalp hayatında önemli bir yere sahip olan amcası Hasib Efendi'nin himayesine geçmiştir. Amcası, Doğu'nun klasikleri olan Gazali, İbni Sina, Farabi gibi düşünürler üzerine okumalar yapmasında onu teşvik etmiş, ayrıca Ziya Gökalp'e Arapça ve Farsça dersleri vermiştir⁷.

Askeri Rüştüye'yi bitirdikten sonra, 1891 yılında Mülkiye İdadisine başlar. Mülkiye İdadi yılları Ziya Gökalp için uyanış yılları olur. Bu yıllarda okuduğu eserler vasıtasıyla Türklük meseleleriyle tanışır. O yıllarda İdadi Mülkiye'sinin her merasiminde "*Padişahım Çok Yaşa*"! diye bağırılmaktadır. Ziya Gökalp arkadaşlarıyla beraber "*Milletim Çok Yaşa*"! diye bağırır ve soruşturma geçirir. Okul idaresi tarafından bu durum Padişahım Milletinin çok yaşa diye iletilir ve olayın üstü kapatılır.⁸ Ziya Gökalp son sınıfa geçtiğinde İdadi Mektebi beş yıldan yedi yıla çıkarılır. Süresi uzatılınca Ziya Gökalp de mektepten ayrılır. Yükseköğrenimini tamamlamak için İstanbul'a gitmeye karar verir. Fakat amcası bu duruma karşı çıkar. O dönemde Ziya Gökalp'in Eski Yunan'dan ve yeni Fransa'dan okudukları yahut dinledikleri onun mevcut İslam kültürü birikimini sarsar. Yaşı Gazali ve benzerlerinden okuduklarını bir iman haline getirebilmeye müsait değildir ama taklidi imanı da sarsılır. Ziya Gökalp o yıllarda Diyarbakır'da kolera salgınından dolayı oraya gelmiş olan Abdullah Cevdet'le tanışır. Abdullah Cevdet'in verdiği Ateizm adlı kitap Ziya Gökalp'in zihninde şüphelere sebep olur ve onu bir bunalıma sürükler. Ziya Gökalp bu bunalım neticesinde alnına ateş ederek intihar eder. Kurşun

⁵ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 2001, s.304

⁶ Alaaddin Korkmaz, **Ziya Gökalp Aksiyonu Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2005, s.19

⁷ Enver Behnan Şapolyo, **Ziya Gökalp İttihatı ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi**, Güven Basımevi, İstanbul, 1943, s.16

⁸ Hikmet Tanyu, **Ziya Gökalp'in Kronolojisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara, 1981, s.11-12

alnını delmediğinden dolayı kurtulur.⁹ Bu teşebbüsünden sonra Ziya Gökalp kendisini tekrar okumaya verir. Hem Arapça, Farsça ve Fransızca üzerine çalışır hem de Muhiddin Arabi İmam Gazali, Gustave Le Bon ve Tarde gibi düşünürlerin eserlerini okur. 1895 yılında ailesinin izni olmadan gizlice İstanbul'a gelerek ücretsiz ve yatılı olan Baytar Mektebine kaydını yaptırır.¹⁰

Ziya Gökalp 1898 yılının yaz tatilinde memleketi Diyarbakır'a döner. Döndüğünde arkadaşlarıyla Diyarbakır valisinin arasında geçen tartışmalara şahit olur. Diyarbakır valisinin hürriyetçi arkadaşlarına yaptığı baskılara dayanamayan Ziya Gökalp arkadaşlarının yanında yer alır. Bunun üzerine vali Ziya Gökalp ve arkadaşlarının evini aratarak yasaklı yayınlar bulur. Ziya Gökalp İstanbul'a döndüğünde bu olay sebebiyle hakkında açılan soruşturma sonucu okuldan uzaklaştırılır ve tutuklanır.¹¹

Tutukluğu biten Ziya Gökalp Diyarbakır'a sürülür. Burada amcasının kızı Vecihe Hanım'la evlenir. Amcasından kalan mirasla sıkıntı çekmeden hayatını idame ettirir. Bu evlilikten Sedat adında bir oğlu ve Seniha, Hürriyet ve Türkan adında da üç tane kızı olur.¹²

Diyarbakır Gazetesinde yazılar yazmaya başlayan Ziya Gökalp, çeşitli memurluk görevlerinde bulunmuştur. Bu dönemde köyleri basarak zulümlerde bulunan İbrahim Paşa'ya karşı halkın yanında yer almıştır. Telgrafhaneyi basarak ilgili makamlara İbrahim Paşa'yı şikâyet eden telgraflar çekmiştir. Bu olayın sonucunda da İbrahim Paşa sürgün edilmiştir.¹³ Ziya Gökalp bu durumu Meşrutiyet'ten sonra ele aldığı Şaki İbrahim Destanı'nda işlemiştir.¹⁴

Meşrutiyet'tin ilanından sonra İstanbul'daki idealist arkadaşlarıyla sürekli görüşen Ziya Gökalp, 1908'de Diyarbakır'da ittihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir kolunu kurmuştur. Kendi çıkardığı Peyman Gazetesinde siyasal ve toplumsal

⁹ Cevdet Kudret, **Türk Diline Emek Verenler - Ziya Gökalp**, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1963, s.8-9

¹⁰ Hüseyin Tuncer, **Meşrutiyet Devri Türk Edebiyatı**, Akademi Yayınları, İzmir, 1994, s.257

¹¹ Hikmet Tanyu, **a.g.e.**, s.16-22

¹² Uriel Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s.15

¹³ Cevdet Kudret, **a.g.e.** s.9-10

¹⁴ Alaaddin Korkmaz, **Ziya Gökalp**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1994, s.38

görüşlerini kaleme almıştır. Daha sonra 1909'da Selanik'te düzenlenen İttihat ve Terakki'nin Genel Kurultayına Diyarbakır temsilcisi olarak davet edilmiştir. Bu toplantıda fikirleri çok beğenilen Ziya Gökalp Genç Kalemler dergisinde de şiir ve makaleler yazmıştır.¹⁵

Ziya Gökalp 1910 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumi Azalığının seçilmesinden dolayı Diyarbakır'dan ayrılarak Selanik'e yerleşmiştir. Burada bulunduğu süre zarfında Durkheim'ın eserleri üzerine derinlemesine bilgi edinme fırsatı bulmuştur. Durkheim'ın eserlerini okudukça milletin içinde bulunduğu durumu daha iyi kavrayacağını düşünmüştür.¹⁶

1912 yılında gerçekleşen Balkan Harbi sebebiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti, Selanik'ten İstanbul'a taşınmıştır. Ziya Gökalp Selanik'ten İstanbul'a döndükten sonra İstanbul Üniversitesi'nde Sosyoloji dersi vermeye başlamıştır. Ziya Gökalp verdiği bu derslerde Durkheim'ın sosyoloji anlayışını aktarmıştır. Yeni Mecmua'da Turancılık üzerine çok önemli yazılar yazmıştır.¹⁷

1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı 1918 yılına kadar sürmüştür. Osmanlı İmparatorluğu bu savaştan yenik çıkmış, savaştan sonra İngilizler İstanbul'u işgal etmiştir. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Cemiyet'i üyeleri ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Ziya Gökalp'e arkadaşları yurt dışına kaçması gerektiğini söyleseler de Ziya Gökalp bu durumu reddetmiştir.¹⁸ Daha sonra da Ziya Gökalp 1919 da Padişah Vahdettin ve Kabinesi ile uyuşmazlık yaşamış Ülkede asayiş bozma ve Ermenilere zor kullanma gerekçesiyle tutuklanarak Malta'ya sürgün edilmiştir.¹⁹ Ziya Gökalp Malta'da yaklaşık iki buçuk yıl sürgün hayatı yaşamıştır. Fakat burada da ilmi çalışmalarına ara vermeden devam etmiştir. Malta'ya sürgün edilen İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerine konferanslar vermiş ve onlarla ilmi tartışmalara katılmıştır. 1921'de sürgün hayatı sona eren Ziya Gökalp ilk olarak

¹⁵ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, (Hazırlayan: Kemal Bek), Bordo Siyah Klasik Yayınları, İstanbul, 2003,s.10-11

¹⁶ Mehmet Emin Erişirgil, **a.g.e.**, s.84

¹⁷ Enver Behnan Şapolyo, **a.g.e.**, s.10

¹⁸ Uriel Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, s24

¹⁹ Ziya Gökalp, **Hayatı ve Eserleri I.**, (Haz.: Evrim Yeşilyurt), Yeryüzü Yayın Evi, Ankara, 2002, s.10

Ankara'ya gitmiş orada tutunamayınca memleketi Diyarbakır'a geri dönmüştür. Diyarbakır'da yayın faaliyetine tekrar başlamış ve Küçük Mecmua adlı haftalık dergi çıkarmayı sürdürmüştür. Mustafa Kemal'in desteğiyle Diyarbakır Milletvekili seçilmiştir. İstiklal Harbi kazanılıp Ankara hükümet merkezi olunca Ziya Gökalp Ankara'ya gelmiş daha sonra da Ankara'da Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Encümeni Başkanlığı görevine getirilmiştir.²⁰

Tercüme Encümeni Başkanlığı görevine başlayınca bir yandan yabancı eserleri tercüme ettirirken bir yandan da “ Türk Töresi” ve “ Türkçülüğün Esasları” eserlerini yayınlamıştır.²¹ Ayrıca 1924 Anayasası'nı hazırlayan komisyonunda da hem anayasanın oluşumu hem de kanuni düzenleme aşamasında çok önemli roller üstlenmiştir.²²

Ziya Gökalp'in sağlığı hızla bozulmaya başlamıştır. Evde tedavi edilemeyeceği anlaşılınca, Fransız Hastanesi'ne kaldırılmıştır. Orada da 24 Ekim 1924 yılında hayata gözlerini kapamıştır. Büyük bir törenle Sultan Mahmut Türbesi mezarlığına gömülmüştür.²³

1.2.Ziya Gökalp'in Eserleri

Ziya Gökalp'in 1895'ten 1924'e kadar olan yazı hayatında pek çok eser kaleme almıştır. Bu eserlerinde de, Ziya, Ziyaeddin, Mehmet Ziya, Hüseyin Vedat, Mehmet Mehdi, Tevfik Sedat, Mehmet Nail, Demirtaş, Celal Sakıp, İşçi Kızı, Hiçi, Bimer, Gökalp gibi mahlaslar kullanmıştır.²⁴ Ziya Gökalp'in bu süre zarfında yayınladığı eserlerin sayısı üç yüzü aşmıştır. Onun yazdığı dergiler: Genç Kalemler Mecmuası, Halka Doğru Mecmuası, İslam Mecmuası, Türk Yurdu, Yeni Mecmua, İçtimaiyat Mecmuası, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Milli Tetebbular Mecmuası, Milli Mecmuası, Şair Mecmuası, İlim, Fen, Felsefe Tetebbuatı Mecmuası, Küçük

²⁰ Ziya Gökalp, **.Türkçülüğün Esasları**, s.12

²¹ Vehbi Vakkasoğlu, **Tarih Aynasında Ziya Gökalp**, Cihan Yayınevi, 1984, s.71

²² Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, İstanbul İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s.27

²³ Cavit Orhan Tütengil, **Ziya Gökalp Üzerine Notlar**, Varlık Yayınevi, Ankara, 1964, s.10

²⁴ Hikmet Yıldırım Celkan, **Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi**, M.E.B. Basımevi, İstanbul, 1990, s.10

Mecmuadır.²⁵ Onun telif ettiği eserleri kısaca tanıtmak çalışmamız açısından oldukça yararlı olacaktır.

2.1.1. Terbiye'nin Sosyal ve Kültürel Temelleri I

Ziya Gökalp'in millet ve eğitim arasındaki ilişkiyi ele aldığı eserdir. Terbiye olarak nitelendirdiği eğitimi, bu eserinde öğretim, talebe, muallim boyutlarıyla incelemiştir.²⁶

2.1.2. Altın Işık

Ziya Gökalp'in milli harsı yüceltmek adına düşüncelerini işlediği eserdir. Bu eserinde Türk masallarına yer vermiştir.²⁷

2.1.3. Kızılelma

Türkçülüğün ülküsü olarak gördüğü Turancılığı bu şiir kitabında işlemektedir. Şiir, Türklere ait birçok unsuru da içinde barındırmaktadır. Ziya Gökalp bu unsurları Turancılığı açıklamak için kullanmaktadır.²⁸

2.1.4. Makaleler

Diyarbakır, Peyman ve Volkan gazetelerinde yazdığı makaleler Şevket Beysanoğlu tarafından bu eserde toplanmıştır.²⁹

2.1.5. Şaki İbrahim Destanı

Ziya Gökalp'in kitap halinde basılmış ilk eseridir. Diyarbakır'da bulunan, okuma yazma bile bilmeyen kaymakam Şaki İbrahim Paşa'nın halka ettiği zulüm karşısında Ziya Gökalp ve halkın direnişini konu edinen bir kitaptır.³⁰

²⁵ Orhan Özgedik, **Gökalp**, Burhan Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1957, s.46-47

²⁶ Ziya Gökalp, **Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I**, (Haz.: Rıza Kardaş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973

²⁷ Ziya Gökalp, **Altın Işık**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976

²⁸ Ziya Gökalp, **Kızılelma**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976

²⁹ Ziya Gökalp, **Makaleler I**, (Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976

2.1.6. Türk Medeniyet Tarihi

Ziya Gökalp yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşlarına ilk olarak Türk bilincini kazandırmak üzere kaleme almış olduğu bu eseri tamamlayamamıştır. Ziya Gökalp, bir milleti oluşturan medeniyet, dil, din, hars, gibi önemli konuları bu eserinde anlatmıştır. Bir ders niteliğinde yazılan eser aynı zamanda eski Türk Devletlerini de ele almıştır. Fakat Ziya Gökalp'in ömrü bu eseri tamamlamaya yetmemiştir.³¹

2.1.7. Türkçülüğün Esasları

Ziya Gökalp'in 1924 yılında ilk baskısı çıkan bu kitabı *Biz Kimiz?* sorusunun cevabını vermek için kaleme alınmıştır. Türkçülüğün tarihinden başlayarak Türkçülüğün anlamı hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıca medeniyet, hars, mefkûre, din, lisan, halk, garp gibi kavramlara değinerek milli tesanütü ve milli vicdanı kuvvetlendirmek için Türk Milletinin üzerine düşen görevleri saptamıştır.³²

2.1.8. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak

Ziya Gökalp Türkiye Cumhuriyeti'nin izlemesi gereken politikanın formülünü “ Türk Milletindenim, İslam Ümmetindenim, Garp Medeniyetindenim” diyerek anlattığı başlıca eseridir.³³

2.1.9. Yeni Hayat, Doğru Yol

Ziya Gökalp Türkçülüğe yeni hayat sloganıyla başlamıştır. Cumhuriyet Halk Fırkasının dokuz umdesini de bu eserde anlatmıştır. Bu eser Ziya Gökalp'in Hâkimiyeti Milliye Gazetesindeki yazılarından derlenmiştir.³⁴

³⁰ Ziya Gökalp, **Şaki İbrahim Destanı**,(Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976

³¹ Ziya Gökalp, **Türk Medeniyet Tarihi**,(Hazırlayan: İsmail Aka, Kazım Yaşar Koparaman), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976

³² Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, (Hazırlayan: Hasan Tuna), Uğur Tuna Yayınları, İstanbul, 2014

³³ Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**,(Hazırlayan: İbrahim Kutuk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976

³⁴ Ziya Gökalp, **Yeni Hayat Doğru Yol**, (Hazırlayan: Müjgân Cunhur), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976

2.1.10. Makaleler III

Milli Tetebbular Mecmuasındaki makaleleri toplanarak yazılan bir eserdir. Bu makalelerinde Ziya Gökalp genellikle Eski Türkler ve yaşamları hakkında sosyolojik olarak bazı değerlendirmeler yapmıştır.³⁵

2.1.11. Makaleler IV

İslam, İktisat, İctimaiyat, Şair, Halka Doğru Mecmua'larında çıkan makaleler bu kitapta toplanmıştır.³⁶

2.1.12. Malta Konferansları

Ziya Gökalp'in Malta'ya sürgün olduğu yıllarda orada verdiği konferanslardan alınan notların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bir eserdir. Bu konferanslarda Türk unsurunun üzerinde durarak bir devletin tekâmülünü, boy, kabile, aşiret, ümmet, devlet çerçevesinde eski Türk devletlerini ele almıştır.³⁷

2.1.13. Makaleler IX

Ziya Gökalp'in Yeni Türkiye, Yeni Gün ve Cumhuriyet Gazetesinde çeşitli konularda yazdığı yazıları bu eserde toplanmıştır.³⁸

2.1.13. Makaleler V

Ziya Gökalp'in terbiye adımı verdiği eğitimle ilgili yazdığı makalelerinin yer aldığı kitaptır.³⁹

³⁵ Ziya Gökalp, **Makaleler III**, (Hazırlayan: Orhan Durusoy), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977

³⁶ Ziya Gökalp, **Makaleler VI**, (Hazırlayan: Ragıp Tuncor), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977

³⁷ Ziya Gökalp, **Malta Konferansları**, (Hazırlayan: M. Fahrettin Kırzioğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977

³⁸ Ziya Gökalp, **Makaleler IX**, (Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1980

³⁹ Ziya Gökalp, **Makaleler V**, (Hazırlayan: Rıza Gardaş), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981

2.1.14. Makaleler VIII

Ziya Gökalp'in Halka Doğru, İslam, İçtimaiyat, Şair Bilgi, İktisadiyat Mecmualarındaki yazdığı yazıları bu eserde toplanmıştır.⁴⁰

2.1.15. Makaleler II

Ziya Gökalp'in Eski Türkler ve İslam Felsefesi hakkındaki düşünceleri bu kitapta toplanmıştır.⁴¹

2.1.16 Makaleler VII

Ziya Gökalp'in Küçük Mecmuadaki yazdığı yazıların bir araya getirilerek oluşturulduğu eserdir.⁴²

2.1.17. Türk Töresi

Ziya Gökalp'in Turancılığa hizmet etmesi için ele aldığı bir diğer eseri de Türk Töresi'dir. Bugün hayatımızda benimsediğimiz birçok geleneğin İslamiyet öncesi Şaman kültüründen geldiğini bu eserinde bizlere anlatmıştır.⁴³

2.1.18. Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler

Ziya Gökalp'in tamamlanmamış eserlerinden biridir. O bu eserini Türk aşiretlerini ortaya çıkarma amacıyla kaleme almıştır. Kürt aşiretleri hakkında da sosyoloji metotlarını göz önünde bulundurarak bir rapor hazırlamıştır. Fakat bu raporları tamamlamaya Ziya Gökalp'in ömrü yetmemiştir.⁴⁴

⁴⁰ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, (Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981

⁴¹ Ziya Gökalp, **Makaleler II**, (Hazırlayan: Süleyman Hayri Bolay), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982

⁴² Ziya Gökalp, **Makaleler VII**, (Hazırlayan: Abdulhaluk Çay), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982

⁴³ Ziya Gökalp, **Türk Töresi**, (Hazırlayan: Hikmet Dizdaroğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976

⁴⁴ Ziya Gökalp, **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1992

2.1.19. Limni ve Malta Mektupları

28 Ocak 1919'da İstanbul Üniversitesi'nden uzaklaştırılarak sürgün yıllarının başladığı zamanlarda kızları Seniha ile Hürriyet'e ve eşine, tutuklu bulunduğu yerlerden yazdığı mektuplardan oluşan bir eserdir.⁴⁵

2.1.20. Çınaraltı Konuşmaları

Ziya Gökalp'in 1924 yılında Cumhuriyet Gazetesinde yazdığı yazıları toplanarak kitap haline getirilmiştir.⁴⁶

2.1.21. Felsefe Konferansları

Malta sürgünündeysen arkadaşlarının ısrarı üzerine felsefe dersleri vermeye başlayan Ziya Gökalp'in, bir eser meydana gelecek şekilde tutulan sistematik notlarından meydana gelmektedir. İçinde ki bölümler şu şekildedir, Bilim ve Felsefe, Psikoloji, Dil ve Sanat, Mantık, Ahlak, Metafizik başlıkları altında altı bölümden oluşmaktadır.⁴⁷

2. ZİYA GÖKALP'İN METODOLOJİSİ

2.1.Ziya Gökalp Sosyolojisinin Konusu

Ziya Gökalp sosyolojiyi kavimlerin medeniyetlerinden bahseden bir ilim olarak tanımlamaktadır. Ona göre insanla ilgili hadiseler iki şekildedir. Bunlar şuurlu hadiseler ve şuursuz hadiselerdir. Şuursuz hadiseler, hayatîyet ilmine konu olurken; şuurlu hadiseler, duyuş, idrak ve hareket tarzları olarak iki gruba ayrılmaktadır. Bunlar ferdiyyen ruhi hadiseler ve içtimayyen ruhi hadiselerdir. İçtimayyen ruhi

⁴⁵ Ziya Gökalp, **Ziya Gökalp Külliyyatı II Limni ve Malta Mektupları**, (Hazırlayan: Fevziye Abdullah Tansel), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989

⁴⁶ Ziya Gökalp, **Çınaraltı Konuşmaları**, (Hazırlayan: Ali Nüzhet Göksel), İkbâl Kitabevi, İstanbul, 1939

⁴⁷ Ziya Gökalp, **Felsefe Konferansları**, (Hazırlayan: Ali Utku), Çizgi Kitabevi, Konya, 2006

hadiseler, bireylere mensup oldukları zümrelerce telkin edilen idrak ve hareket tarzlarıdır. Bu hadiselerden bahseden ilme ictimaiyyat denir.⁴⁸

Ziya Gökalp “Bir Kavmin Tetkikinde Takip Edilecek Usul” adlı eserinde bu konuya yer vermektedir. Ona göre bir ilmin mevcut olabilmesi için onun mevzusu olarak bir şeniyetin(gerçeklik) var olması lazımdır. Maddi, hayati ve ruhi şeniyetler mevcut olduğu içindir ki, maddiyat, hayatiyat, ruhiyat ilimleri teşekkül eder. Kavim bu ilimlerden birine mevzu olabilir mi? Yoksa bir içtimai şeniyet kabul edip kavmi ancak ondan bahis olan içtimaiyat ilmine mevzu ittihaz etmek mi lazım gelir? Ziya Gökalp’in açıklamalarından da anlaşılacağı üzere bir ilimden bahsedebilmek için ilk olarak kendisine konu seçebileceği bir gerçekliğin mevcut olması gerekir. Kavim de maddiyat, hayatiyat ve ruhiyat ilimleri tarafından açıklanamayacak bir gerçekliktir. Sosyolojinin gerçekliği de işte bu kavimdir.⁴⁹

Ziya Gökalp toplumun sadece toplumbilim vasıtasıyla açıklanabileceğini ortaya koyduktan sonra toplumbilimin hangi olaylarla ilgileneceğini ortaya koyar. Ziya Gökalp’e göre sosyolojinin ilgileneceği konular; gruplar ve kurumlardır.⁵⁰ Ona göre grup, özel dayanışmayla birbirine bağlı insanların tümüdür. Kurum ise grupların fertlerine isteyerek ya da zorla kabul ettirdikleri davranış biçimleridir. Bu bağlamda Ziya Gökalp’e göre sosyoloji toplumların dününü, bugününü ve diğer toplumlarla olan ilişkilerini inceleyen bilim dalıdır.⁵¹

Ziya Gökalp’in sosyoloji anlayışının üzerindeki Durkheim etkisi yadsınamaz. Genel olarak Durkheim sosyolojisinin ilkelerini kendi milleti üzerine uygulayarak kendi milli sosyoloji anlayışını ortaya koymaya çalışır. Bu bağlamda ele alacak olursak Durkheim sosyolojisinin genel ilkelerini Türklerin içtimai meseleleri üzerine tatbik etmesi Ziya Gökalp sosyolojisinin asıl önemini bize göstermektedir. Bu yüzde Ziya Gökalp, Türk toplumunun ilk kaynağından itibaren sosyal açıdan geçirmiş olduğu ilerlemeleri inceler. Bu toplumu diğer toplumlardan ayıran özelliklerin neler

⁴⁸Tuna Korkut, **Türk Sosyolojisinin Batı Sosyolojisi ile İlişkisi ve Sonuçları**, 75. Yılında Türkiye’de Sosyoloji, İstanbul,1991,s.104-105

⁴⁹ Ziya Gökalp, **Makaleler III.** s.7

⁵⁰ Emre Kongar, **Türk Toplum Bilimciler Cilt I.**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1989, s.34-35

⁵¹ Korkut Tuna, Ziya Gökalp’in Milli Sosyoloji Anlayışı, **Sosyoloji Konferansları**, İ.Ü.İ.F. Yayınları, İstanbul,1986, s.54

olabileceği üzerinde durur.⁵² Bu bağlamda Ziya Gökalp sosyolojiyi özel bir yere konumlandırarak onun toplumsal sorunları çözmeye önemli bir yere sahip olduğunu vurgular. Dahası o sosyolojiyi bir toplumu tanımada ve milli kültür altyapısını incelemeye bir vasıta olarak görür. Sosyolojinin Türk medeniyetini, Batı medeniyeti seviyesine çıkarma noktasında önemli bir yere sahip olduğunu savunur.⁵³

Toplumsal gelişmenin ve değişiminin sistematize edilmesi Türkiye’de sosyolojinin ilk sorunu olarak karşımıza çıkar. Ziya Gökalp de ilk olarak bu konuyu ele alır. Bundan dolayı öncelikle toplumların evrim sürecini inceler. Ona göre toplumlar dört aşama olan evrim süreci yaşar. Her aşamanın kendisine özgü toplumsal tabakaları mevcuttur. Toplumlar, ilk olarak genellikle aşiret, kavim ve ümmet aşamalarından geçerler ve en sonunda da millet olurlar. Ziya Gökalp’e göre toplum cemialar, camialar ve cemiyet biçiminde evrilirler. Bütün toplumlar bu süreçten geçmek zorundadır. Yani her toplum cemiyet olmadan önce mutlaka cemialar ve camialar aşamalarını yaşamak zorundadır. İhtimai Neviler isimli makalesinde toplumları. İlkel toplumlar (iptidai toplumlar) ve Milletler olarak ikiye ayırır. Bu evrim sürecinin sonunda milletler en üst seviyeye yükselir ve bu seviyeye korporatif toplumlar ulaşır. Avrupa’nın yüksek milletleri bu seviyeye doğru yükselmektedirler.⁵⁴ Bu konu hakkında ileri de daha detaylı bilgi verilecektir.

Ziya Gökalp’in sosyoloji anlayışında korporasyon önemli bir yere sahiptir. Korporasyonlar, ekonomik ve ticari amaçlar gerçekleştirmek için kurulan mesleki örgütlerdir. Ziya Gökalp’in bu konu üzerinde önemle durmasının iki nedeni vardır. Bunlardan ilki 19. Yüzyıl sonlarına doğru Batı’da işçi sendikalarının çok fazla güçlenmeleri ve siyasileşmeleri sonucunda sınıf çatışmasının yaşanmasıdır. Bu çatışmadan dolayı da ülkenin birliğinin tehlikeye girmiş olmasıdır. Bir diğer neden ise sınıf çatışmalarının ortak değerleri yok etmesidir. Durkheim korporasyonların ortak değerleri bir noktaya kadar koruyabileceğine inanmaktadır. Ziya Gökalp Avrupa’da yaşanan bu olayların Türk toplumunda da yaşanmasından korkmaktadır.

⁵² Orhan Türkoğan, **Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri**, 1. Baskı, Ayyıldız matbaası, Ankara, 1987, s. 5-8.

⁵³ Ayşe Yıldırım, “Ziya Gökalp’te Toplumsal Değişme: Kültür- Uygurlık Tezi”, **M.A.E.Ü.S.B.E.D.**, C. 5, S. 9, 2013, s. 5.

⁵⁴ Ziya Gökalp, **Makaleler VII**, s.40-41

Bundan dolayı da korporasyonlarla yakından ilgilenmektedir. Ziya Gökalp korporasyonu bir devlet örgütlenmesinden ziyade toplumsal vicdanı ve değerleri koruyacak bir unsur olarak görür. Bu bağlamda Ziya Gökalp korporasyonu, milli dayanışmanın bir aracı olarak belirler.⁵⁵

Sonuç olarak Ziya Gökalp'in sosyolojiyle olan bağlantısı Osmanlı Devleti'nin yıkılma dönemine denk gelir. Osmanlı Devleti'nin büyük sorunlarına sosyoloji ilminden çareler üretmeye çalışır. Bu konuda da kendisine rol model olarak Durkheim'ı seçer. Durkheim sosyolojisini kendi toplumuna uygulayarak kendi milletinin problemlerine cevaplar arama çabasına girer.

2.2.Ziya Gökalp Sosyolojisinin Metodu

Ziya Gökalp Türk toplumunun içinde bulunduğu sıkıntılardan sosyolojinin yardımıyla kurtulabileceğine inanır. Bunun içinde Durkheim sosyolojisinin metotlarından faydalanır. Aynı zamanda kendi metodolojisini de oluşturarak kendi toplumuna tatbik eder. Ziya Gökalp'in metodolojisinde yer eden genel prensipler şu şekildedir:

“1-İnceleme uygulamalı olmalı, sırf teoriye de dayanmamalıdır.

2-Hissi olmamalı, akli olmalıdır.

3. Delilli ve tutarlı bir içeriğe sahip olmalıdır. “⁵⁶

Ziya Gökalp'e göre bir incelemenin ilim sayılabilmesi için ondan pratik bir fayda beklenilmemesi gerekir. Sadece bu amaç için çalışma yapılması yanlıştır. Bu şekilde yürütülen çalışmalar kişi üzerinde baskı kurarak acele kararlar almasına sebebiyet verebilir. Aynı zamanda kişi kendi kavmini incelerken objektif bir tutum sergilemelidir. Kendi iyimser ve kötümser duygularını bu araştırmaya dâhil etmemelidir. Araştırma sadece akli olarak yürütülmelidir. Ayrıca araştırma ön yargılardan arınmış olmalıdır. Cevapları önceden belli olan bir araştırmanın sonucu toplum için sağlıklı veriler ortaya koymaz. Doğru olan araştırmanın yapılıp

⁵⁵ Kemal Karpat, “Ziya Gökalp'in Korporatifçilik, Millet- Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler”, **Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim yayınları, C. 1, s. 328-329.

⁵⁶ Ziya Gökalp, **Makaleler III**. s.194

sonuçların ona göre belli olmasıdır. Bu yüzden Ziya Gökalp'in yöntemi tümevarım içermektedir. Tümdengelim metodu önyargıları da beraberinde getirecektir.⁵⁷

Ziya Gökalp'in çalışmalarında benimsediği bir diğer metot da toplumun evrim sürecinin tespit edilmesidir. Ziya Gökalp de bu düşüncesinden yola çıkarak Türk toplumunun gelişim aşamalarını tespit etmeye çalışır. Türk toplumunun yapısını incelerken toplumu İkel Kavimler ve Milletler olarak ikiye ayırır daha sonrada dörde ayırarak bunlar hakkında bilgi verir

- 1-Türklerin muhtelif zamanlardan hangi medeniyet devresinden geçtiğini açıklamaya çalışır.
- 2.Türk kavminin ilkel kavimlere ait devrelerden hangisinde bulunup gelişiminin hangi seviyelerine dâhil olduğunu ele alır.
- 3.Türk kavminin mensup olduğu sosyal sınıf ile uyuşmayan marazi bir durum gösteren ne gibi olağan dışı durumların mevcut olduğunu tespit etmeyi amaçlamıştır.
- 4.Beynelmilel medeniyetlerinden hangi müesseselerin Türk sosyal hayatına girerek ne gibi değişmelere neden olduğunun bilinmesini sağlar.⁵⁸

Bu aşamaları göz önünde bulundurarak Türk milletinin gelişim aşamalarını inceler. Milli bir sosyoloji anlayışı ortaya koyarak kendi metodunu oluşturur.

Ziya Gökalp'in sosyoloji anlayışına baktığımız zaman konu ve metot itibariyle dönemin sosyologlarından etkilendiği ve sosyal bilimlerin araştırma tekniklerini esas alarak bir yöntem belirlediği açıktır. Fakat birebir benzerlikten bahsetmekte yanlıştır. Faydalandığı bu teknikleri kendi özgünlüğü içerisinde milletine uygulanır hale getirir.

2.3.Ziya Gökalp ve Durkheim Mukayesesi

Ziya Gökalp'in düşünce sisteminin oluşmasında yaşadığı dönemin şartları kadar eserlerini okuduğu Müslüman ve Batılı filozofların da katkıları büyüktür. Ziya

⁵⁷ Emre Kongar, **a.g.e.**, s.40

⁵⁸ Ziya Gökalp, **Makaleler III.**,s.196

Gökalp'in yaşadığı dönem Osmanlı Devleti'nin bunalımlı zamanına denk gelmektedir. Bu yüzden onun sosyoloji de memleketinin içinde bulunduğu bunalıma karşı çareler üretmek üzerine şekillenir. II. Meşrutiyetin ilanından sonra gitmiş olduğu Selanik'te aldığı tavsiyeler üzerine Durkheim'in eserleriyle tanışır. Fikirlerini bilimsel bir kaynağa dayandırmak isteyen Ziya Gökalp, Durkheim sosyolojisinin katkılarıyla memleketinin sorunlarına çareler üretir.

Ziya Gökalp, Durkheim sosyolojisini Türk toplum yapısına uyarlayarak kendi milli sosyolojisini oluşturur. Ziya Gökalp, bazı düşünürler tarafından sadece Durkheim 'ı taklit etmekle, onun basit bir tercümanı olmakla suçlanır. Fakat Ziya Gökalp fikir olarak Durkheim 'den büyük ölçüde yararlı olsa da onun basit bir taklitçisi değildir. Durkheim zamanın en popüler ve tanınmış sosyoloğudur. Aynı zamanda dünyanın o zaman ki görünümü, şartları, daha çok toplumcu düşünürlerin hâkim olduğu bir dönemdir. Ayrıca Osmanlı Devleti parçalanmakta olan bir devlet olduğu için yeni bir ortak yaşam kültürüne ihtiyaç vardır. Ziya Gökalp de devletin içinde olduğu kötü durumdan çıkmanın çarelerini, Durkheim sosyolojisinde arar. Ziya Gökalp'in ve Durkheim'in sosyoloji anlayışlarının benzerlikleri, hadiselerdeki benzerliklerden ileri gelmektedir. Onların sosyoloji anlayışlarının ortak paydalar, olduğu kadar ayrıştığı noktalar da mevcuttur. Ziya Gökalp ve Durkheim'in anlayışlarının birleştiği ve ayrıştığı noktalar hakkında şunlar söylenebilir:

Durkheim sosyolojisinin temel özelliği sosyalist (toplumcu) olmasıdır.⁵⁹ Durkheim'in sosyalist olması onun sosyolojisinin "bir toplumsal olgu kavramı üzerine kurulu" olmasından kaynaklanır. Durkheim'e göre fert sosyal olguların etkisi altındadır. Ferde etkisi olan bu sosyal olguların iki özelliği vardır:

1. Toplumsal olaylar bireysel bilinçlerin dışındadır.
2. Toplumsal olaylar kendilerini zorla bize kabul ettirirler.⁶⁰

Bu maddelerden de yola çıkarak Durkheim her toplumsal olayın nedenini yine başka bir toplumsal olaya bağlar.⁶¹ Bu şekilde bakıldığı zaman Ziya Gökalp de

⁵⁹ Amiran Kurtkan Bilgiseven, **Sosyal Bilimler Metodolojisi**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978, s.163

⁶⁰ Durkheim, **Sosyolojik Metodun Kuralları**, (Çeviren: Enver AYTEKİN), Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1986, s.36

aynı Durkheim gibi sosyalist olarak nitelendirilebilir. Çünkü Ziya Gökalp de düşüncelerini ödünç aldığı Durkheim gibi sosyal olayların sebeplerini yine sosyal olaylarda arar.⁶²

Durkheim sosyolojisinde karşımıza çıkan bir başka esas da kolektif şuur kavramıdır. Kolektif şuur toplumdaki ortak tasavvurların toplamıdır.⁶³ Ziya Gökalp'i Durkheim'a yaklaştıran esaslardan birisi de bu kolektif şuur düşüncesidir. Ziya Gökalp bu düşüncüyü kendi milli sosyolojisinde milli vicdan kavramı olarak ortaya koyar. Bu kavramı, milletin bulunduğu şartlara göre şekillendirerek tatbik etmeye çalışır.⁶⁴

Bu iki düşünürün bir başka ortak noktası da solidarizm (tenasütçülük) dir. Durkheim'e göre toplumun varlığının şartı "consensus" (uzlaşma) dır.⁶⁵ Ziya Gökalp'e göre ise cemiyet, fertleri arasında tesanüt (dayanışma) bulunan bir zümredir.⁶⁶ Tesanüt, Ziya Gökalp'e göre ikiye ayrılır. Bunlar, duyguların, itikatların ortak olması ve iş bölümünden meydana gelen sosyal yardımlaşmadır.⁶⁷ Bu ayrım Durkheim'in organik ve mekanik dayanışma kavramlarıyla büyük ölçüde benzerlik göstermektedir.

Ziya Gökalp'in düşünce sisteminde tesanüt kavramı önemli bir yere sahiptir. Çünkü bir milletin güçlenmesi o milletin fertleri arasındaki milli tesanütün güçlenmesiyle ortaya çıkar. O tesanütü güçlendirecek unsurunda mefkûre olduğunu ileri sürer. Mefkûre kavramı Ziya Gökalp'te karşımıza çıkan bir kavramdır. Mefkûre, zor anlarda insanların kendi menfaatini unutup ortak menfaat üzerinde karar kılmasıdır. Mefkûre, ferdi, ferdi şahsiyetinden çıkararak cemiyet şahsiyeti ile bütünleştirir.⁶⁸

⁶¹ Nurettin Şazi Kösemihal, **Durkheim Sosyolojisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971, s.42-43

⁶² Ziya Gökalp, **Makaleler VII**, s.9

⁶³ Hilmi Ziya Ülken, **Ziya Gökalp**, Kanaat Kitabevi, 1940, İstanbul, s.29

⁶⁴ Ziya Gökalp, **Milli Terbiye VI**, Muallim Mecmuası, Kanaat Kitabevi İstanbul 1940, s.31

⁶⁵ Raymond Aron, **Sosyolojik Düşüncenin Evreleri**, (Çeviren: Korkmaz Alemdar), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s.354

⁶⁶ Ziya Gökalp, **Milli Terbiye VII**, 1917, s.9,

⁶⁷ Ziya Gökalp, **Milli Terbiye VI**, 1917, s.9,

⁶⁸ Ziya Gökalp, **Makaleler VII**, s.77

Ziya Gökalp'te karşımıza çıkan bir başka önemli konu da hars ve medeniyet ayrımıdır. Bu ayrıma Durkheim düşünce sisteminde rastlanılmaz. Durkheim, modern hayatın tüm kültürel farklılıkları ortadan kaldıracağını ileri sürer. Ziya Gökalp'te böyle bir durum söz konusu değildir. Onun düşünce sistemine göre bütün milletler kültürel farklılıklarını devam ettireceklerdir.⁶⁹

Ziya Gökalp'in sosyolojisinin her aşamasında Durkheim kendisini çokça hissettirmektedir. Fakat yukarıda da bahsettiğimiz gibi Ziya Gökalp Durkheim'in basit bir taklitçisi değildir. Ziya Gökalp Durkheim sosyolojisinden fazlaca istifade etmiş, kendi milli sosyolojisini oluşturmuş, Türk sosyolojisinin önemli mihenk taşlarından biri olmuştur.

⁶⁹ Hacı Bayram Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi II**. Doğu Kitabevi, İstanbul, 2015, s.77

İKİNCİ BÖLÜM

ZİYA GÖKALP'İN DİN ANLAYIŞI

3.1.Hars ve Medeniyet Ayrımı

Ziya Gökalp'in sosyolojisinde en çok bilinen ve eleştirilen konu kültür ve medeniyet ayrımıdır. Ziya Gökalp bu iki kurum arasında ciddi farklar olduğunu savunur.

Ziya Gökalp'e göre kültür konusunda anlam karmaşası yaşanmaktadır. Bu karmaşanın sebebi Fransızca culture kelimesinin bizdeki karşılığının hem harsı hem de tezhîp (yetiştirme, yükseltme) kelimesine karşılık gelmesinden kaynaklanır. Ziya Gökalp, bu konuda anlam karmaşası yaşamamak için halkın kültürü veya milli kültür yerine hars kelimesini, seçkinlerin yerine de tezhîp kelimesini kullanmaktadır.⁷⁰

Hars ve tezhîp arasındaki farklardan ilki, hars demokratiktir. Çünkü halkın geleneklerinden, göreneklerinden, örflerinden, dilinden, müziğinden, sanatsal ya da iktisadi ürünlerinden oluşur. Tezhîp ise aristokratiktir. Tezhîp özel eğitim ve öğretimle öğrenilecek, özel yaşayış ve düşünüş tarzını gerektirdiği için sadece yüksek bir eğitimle yetişmiş kişileri temsil eder.⁷¹

Hars ve tezhîp arasındaki bir diğer fark ise, hars milli, tezhîp ise beynelmilel (milletlerarası) dir. Sadece harsın tesiri altındaki bir kişi yalnızca ona önem verir. Tezhîp de ise başka harsları da görür ve onlarla da bir etkileşim yaşar. Ziya Gökalp'e göre tezhîp insana hoşgörü, bireylere ve milletlere karşı olumlu duygu ve düşünceler beslemesine vasıta olur⁷²

Ziya Gökalp hars ve tezhîbi ayırır. Fakat bu iki kavramı birbirine karşı taban tabana zıt kavramlar olarak da görmez. Ziya Gökalp'e göre hem harsı hem tezhîbi kendi bünyesinde birleştirmiş kişiler milli benliğini kaybetmemiş şahıslardır. Ziya

⁷⁰ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.96

⁷¹ Ziya Gökalp **Türkçülüğün Esasları**, s.97

⁷² Ziya Gökalp **Türkçülüğün Esasları**, s.97

Gökalp'in ne harsa, ne de tezhibe körü körüne bir bağlılığı yoktur. Tezhibi, insanın diğer milletlerin kültürel değerlerini tanıma noktasında şans olarak görür.

Ziya Gökalp'e göre başka kültürlerden zevk almak çok doğal bir durumdur. Ama kişinin tezhibi harsın önüne geçirmesi de büyük sıkıntılara sebep olabilir. Bu yüzden Ziya Gökalp kişinin diğer harslardan etkilenmesiyle sadece diğer harslardan etkilenmesi arasında ciddi bir farkın olduğunu söyler. Asıl olan kişinin kendi harsını benimsemesidir.⁷³

Ziya Gökalp'in hars ve tezhip ayrımı bizi hars ve medeniyet ayrımına götürür. Çünkü tezhip beynelmilel olması ve sadece öğrenimle elde edilmesiyle harstan ayrılmaktadır. Tezhibin bu durumu onu medeniyete yakınlıktır.

Ona göre medeniyet birçok kurumların düşünüş, uygulayış biçimlerinin toplamı olup bütün toplumlarda bulunur. Medeniyet birden çok millet tarafından oluşturulmaktadır. Fakat hars sadece bir millete ait bir kurumdur.⁷⁴ Ziya Gökalp'e göre dini hayat, hukuki hayat, ahlaki hayat, sanatsal motifler hars zümresine oluşturmaktadır. Objektif ve genel geçer kurallar, tıp, hukuk, iktisat, ziraat teknolojisi, ticaretle ilgili bilgilerde medeniyete aittir.⁷⁵

Hars ve medeniyet arasındaki benzerliklere ve farklılıklara geçmeden önce dinin harstaki yeri hakkında konumuz itibariyle kısa bir açıklamaya yer vermekte fayda vardır. Ziya Gökalp'in sosyolojisinde ele aldığı bütün kavram, teori ve açıklamalarda din her zaman özel bir yerdedir. Harsın tanımını yaparken de dini hayat, hukuki hayat, ahlaki hayat, bedii hayatın toplamıdır tanımını kullanır. Ziya Gökalp burada harsı meydana getiren unsurları sayarken en başa dini yerleştirir. Çünkü milli harsımızın oluşmasında dinin büyük bir katkısı vardır. Yani dini, harsın bir unsuru olarak görmektedir.

Ziya Gökalp'e göre hars ve medeniyet arasında hem ortaklık hem de farklılıklar mevcuttur. Aralarındaki ortaklık şunlardır: ikisi de tüm sosyal hayatı

⁷³ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.99

⁷⁴ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.36

⁷⁵ Ziya Gökalp, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, s.57

kapsar. İkisi de din, hukuk, iktisat, sanat gibi toplumsal kurumlarla ilgilendir. Bahsedilen ortaklıklardan da anlaşılacağı üzere hars ve medeniyet birbirine zıt kurumlar değildir. Aralarındaki farklılıklar ise; hars milli olup medeniyet beynelmiledir. Hars sadece bir milletin toplumuna aitken, medeniyet aynı gelişmişlik düzeyine sahip milletlerin toplumsal kurumlarının toplamıdır.⁷⁶

Hars ve medeniyet arasındaki bir diğer fark ise, medeniyetin unsurları belli bir yönelmeyle, çabalamayla ve iradeyle ortaya çıkarken, harsın unsurları herhangi bir yönelmeyle veya fertlerin iradesiyle ortaya çıkmaz. Harsa dayalı olan şeylerin gelişimi kendiliğinden, doğal olarak oluşur. Bu duruma Ziya Gökalp dil örneğini verir. O bu durumu şu şekilde ele alır: dil insanlar arasında belli bir yönetime göre oluşturulmamıştır. Biz dilin bir kelimesini değiştiremeyiz ya da onun yerine bir kelime bulup koyamayız. Dilin kendiliğinden oluşan kaideleri vardır. Bu kaideleri de değiştiremeyiz. Eğer bir değişiklik gerçekleşecekse bu kendiliğinden gerçekleşir. Bir dile bir kelime veya terim eklenebilir. Fakat bu kelimeler ve terimler toplum tarafından kabul edilmezse bir anlam ifade etmez. Ancak toplum tarafından kabul görürse ortak kelimeler arasına girebilir.⁷⁷

Ziya Gökalp'e göre hars ve medeniyet arasında öncelik sonrası ilişkisi mevcuttur. Ona göre her kavmin başlangıçta harsı vardı. Bu kavim zamanla güçlendikçe siyaset olarak da güçlenir ve nihayetinde bir devlet olur. Bu devletin harsı da güçlenir ve medeniyet halini alır. Başlangıçta bütünüyle milli olan hars, diğer medeniyetlerden de etkilenir ve gelişir. Ziya Gökalp hızlı bir gelişmenin sıkıntılı olabileceğini söyler. Çünkü bu durum milli harsın bozulmasına sebep olabilir. Milli harsı bozulmuş bu milletlere *yozaşmış milletler* ismini verir.⁷⁸

Ziya Gökalp hars ve medeniyet ilişkisinin başka bir noktasına daha dikkat çeker. Ona göre toplumların medeniyetçe fazla gelişmesi onların harslarına zarar verip harslarında bir çözülmeye sebep olabilir. Harsça güçlü olan fakat medeniyet olarak zayıf bir milletin, medeniyet olarak güçlü, fakat hars olarak zayıf bir milletle karşı karşıya gelmesi durumunda harsça güçlü olan milletin galip geleceğini savunur.

⁷⁶ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.36

⁷⁷ Ziya Gökalp **Türkçülüğün Esasları**, s.38

⁷⁸ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.46

Bir milletin harsı güçlüyse o milletin siyasal gücü de var demektir. Bu duruma örnek olarak Mısır ve Fars Milletinin mücadelesini verir. Mısır, medeniyet olarak hızla yükselmeye başlayınca hars olarak bozulmuştur. O zaman daha yeni doğan Fars milleti ise medeniyet olarak geri olsalar da hars bakımından güçlüydüler. Bundan dolayı bu iki millet arasında yaşanan mücadelede Farslılar Mısırlılara galip gelmiştir.⁷⁹

Ziya Gökalp, güçlü bir harsı güçlü bir medeniyete tercih ettiğini söyler. O bu durum şöyle açıklar. Harsın bir milleti birleştirici özelliği mevcuttur. Fakat medeniyet milletteki bütünlüğü birliği ve toplumsal dayanışmayı bozabilmektedir. Ziya Gökalp'e göre medeni kurumlar bireyler arasındaki ilişkilere zarar verir. Çünkü bu kurumlar da maddiyat ve faydacılık ön plandadır. Bu yüzden kişileri menfaat üzerine kurulan ilişkilere ve bencilliğe yönlendirir. Bu duygular, kişiler arasındaki birlik ve beraberlik duygularının tersini ifade eder. Buna karşı hars kurumu genellikle kişiler arasında çıkar gütmeyen, birliği beraberliği sağlayan bir özelliktedir.⁸⁰

Ziya Gökalp son olarak bir konunun daha üstünde önemle durur. Ziya Gökalp'e göre bir millete ait olan müesseselere *milli kültür*, bir ümmete ait olan müesseselere de din adı verilir. Kültürleri ve dilleri ayrı olan farklı cemiyetlerin aralarındaki ortak müesseselerin toplamına da medeniyet denir. Ziya Gökalp'e göre dinleri ve milli kültürleri farklı olan cemiyetlerin ortak medeniyete sahip olmasının hiçbir sakıncası yoktur. Buna örnek olarak da hem din yönünden hem milli kültür yönünden Avrupalılardan farklı olan Japonların aynı medeniyete sahip olmalarını verir.⁸¹

Ziya Gökalp'e göre bir toplumun milli harsa sahip olması, onun milletler arası medeniyete mensup olmasına engel teşkil etmez. Milletlerarası ortak bir medeniyeti bünyesinde barındırdığı gibi, bu medeniyete mensup milletlerin kendi

⁷⁹ Ziya Gökalp, **Makaleler IV**, s.43

⁸⁰ Ziya Gökalp, **Makaleler IV** s.43

⁸¹ Ziya Gökalp **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak** s.51

harslarını koruyabilmesi demektir. Millet aynı harsı paylaşan kişilerin toplamıysa, milletlerarası da aynı medeniyeti paylaşan kişilerin toplamıdır.⁸²

Ziya Gökalp sosyolojisinde en çok bilinen ve tartışılan konu şüphesiz kültür ve medeniyet ayrımıdır. Ziya Gökalp ilk yazılarından itibaren bir medeniyet oluşturma konusu üzerinde ısrarla durmuştur. Ziya Gökalp medeniyet olarak Avrupa medeniyetini göz önünde bulundurmamız gerektiğini öne sürer. Fakat bunu milli kimliğimizden taviz vermeden başarmamız gerektiğini savunur. Kimliğimizi belirleyen unsurda milli harsımızdır. Ona göre batı medeniyetinden alacağımız unsurları kendi harsımızın süzgecinden dikkatlice geçirmeli ve bize yabancı olan unsurları da dışarıda bırakmalıyız.

Ziya Gökalp'e göre Osmanlı Devleti yıkılmaya mahkûmdur. Çünkü Batı medeniyeti güçlendikçe doğu medeniyeti tamamıyla ortadan kalkacaktır. Batı medeniyeti her yerde doğu medeniyetinin yerini alacaktır. Bu durum bizim ülkemiz içinde geçerlidir. Yani Osmanlı medeniyeti ortadan kalkacak onun yerine İslam diniyle beraber bir Türk kültürü kurulacaktır. Bu yüzden Türkçülüğün vazifesi Türk harsını ortaya çıkarmak ve batı medeniyetini de kendi milli harsına göre şekillendirmektir. Bir millet ya Batılı ya da Doğulu olur. İki dinli bir millet olmayacağı gibi iki medeniyetli bir millette olamaz. Türkler tamamıyla Türk kalmak şartıyla batı medeniyetinden yararlanabilir.⁸³

Ziya Gökalp'in kültür ve medeniyet düşüncesinin arkasında zorunlu olarak Batılılaşma fikri yatmaktadır. Ziya Gökalp'in asıl amacı milli kültürümüzü koruma altına almaktır. Türkiye hem modern bir devlet olabilir hem de aynı zamanda Avrupa'dan farklı bir millet olarak özünü muhafaza edebilir.⁸⁴

Ziya Gökalp'in medeniyet unsuru üzerinde titizlikle durmasının nedeni Batı medeniyetiyle olan ilişkilerimizde hudutların belirlenmesinin gerekliliğidir. Çünkü Ziya Gökalp'e göre Türk toplumu medeniyet olarak batıdan geri kalmıştır. Fakat

⁸² Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.48

⁸³ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.32

⁸⁴ Erol Güngör, **Sosyal Meseleler ve Aydınlar**, (Hazırlayan, A. Güler, E. Kılınç), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994, s.76-77

kültür olarak böyle bir geri kalmışlıktan asla söz edilemez. Kültür olarak hiçbir millet bizden üstün değildir. Bizim kültür olarak ne Fransız kültürünü ne de Alman kültürünü taklit etmemize gerek vardır. Çünkü Türk kültürü dünyaya gelmiş ve gelecek en güzel kültürdür.⁸⁵

Ziya Gökalp'e göre esas problem milletin teknik ve teknolojik alanda üretim yapmayarak çağdaş dünyaya ayak uyduramamasıdır. Ziya Gökalp'in amacı çağdaşlaşmaktır. Her ne kadar bu konu üzerinde önemle dursa da, onun için asıl olan çağdaşlaşma yolunda ilerlerken, milli bir kimlik oluşturma ve oluşturulan bu milli kimlikten hiçbir şekilde taviz vermemektir. Ziya Gökalp'in kültür ve medeniyet kavramları Türkçülüğün hedeflerinin temellerini oluşturmaktadır. Bu kavramlar Ziya Gökalp'in "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp medeniyetindenim" sözlerini açıklar niteliktedir. Ziya Gökalp'in Türkiye hakkındaki düşüncesi İslam diniyle birlikte bir Türk harsı ve batı medeniyeti kurma yönündedir. Nihai amacı çağdaş teknolojiyle, özgün kültürüyle, İslam ahlakı ve inancıyla bir Türk milli kimliği meydana getirmektir.

3.2.Ziya Gökalp ve Din

Ziya Gökalp'in düşünce sisteminde yer alan en önemli unsurlardan birisi de din meselesidir. Ziya Gökalp dini sadece inançlar ve ibadetler çerçevesinde ele almaz. O, dinin, sosyal hayatta ve insanların kişiliklerinin oluşmasındaki etkilerini de ortaya koymaya çalışır.

Öncelikle bilinmelidir ki Ziya Gökalp'in din hakkındaki düşüncelerinin şekillenmesinde aldığı eğitimin büyük etkisi vardır. Özellikle babası Tefik Efendi, Ziya Gökalp'in eğitiminde hem çağdaş Batı ilimlerini hem de İslami ve milli değerlerini çok iyi öğrenmesini ister.⁸⁶ Ziya Gökalp babasının bu isteğini hayatının ilkesi haline getirerek düşünce sistemini de bu çerçevede şekillendirir.

Amcası Hasib Efendi, Ziya Gökalp'i Gazali, İbni Sina, Farabi gibi İslam filozoflarıyla tanıştırır. Ziya Gökalp Selanik'te bulunduğu yıllarda Gabriel Tarde ve

⁸⁵ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.48

⁸⁶ Süleyman Hayri Bolay, Ziya Gökalp, **DİA** C.12, İstanbul, s.580

Gustave Le Bon üzerine derin okumalar yapar. En çok etkilendiği ve düşüncelerinin genelinde izlerine rastladığımız Emile Durkheim'le de bu yıllarda tanışır.⁸⁷ Batıdan doğuya birçok filozofun eserlerini inceleyen Ziya Gökalp bu şahısların düşünceleriyle kendi sentezinin karakterlerini oluşturur. Ziya Gökalp'in eserlerinde, düşünce yapısında bütün bu düşünürlerin ona sağladığı katkıları görmek mümkündür. Okumalarına bu çizgide devam eden Ziya Gökalp'in düşünceleri de şekillenmeye başlar. Ziya Gökalp'in düşünce sisteminde önemli sacayaklarından birisi olan dinin hudutları bu doğrultuda çizilir.

Ziya Gökalp dini, hususi bir ümmet tarafından mukaddes tanınan bir takım itikatlarla ibadetlerin toplamı olarak ele alır. Ziya Gökalp'e göre din topluma ve insanlara hitap etmek için ve onlardaki bozuklukları gidermek için vardır. O dini, hem bireysel hem de toplumsal bir unsur olarak inceler. Dinin bireylerin kişiliğini oluşturmada etkili olduğunu ve toplumu da bir arada tutan değerleri içinde barındırdığını ifade eder. Ziya Gökalp dinde bulunan inanç ve ibadet unsurlarının insanları kendinde geçirecek kadar coşturduğunu, onları birbirine yaklaştırdığını ve ayrıca insanlara sabır ve metanet aşıladığını iddia eder. Tüm bunlar dinin insan ve toplum hayatında ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. O dinin, insanların karakterlerinin oluşumunda da çok önemli bir yere sahip olduğuna inanır. Ziya Gökalp'e göre hayat boyu kuvvetli bir karaktere sahip olan insanlar, çocukluk döneminde çok iyi bir dini eğitim alan bireylerdir. Çocukken böyle bir eğitimden geçmeyen kişiler ise ölünceye kadar iradesiz ve şahsiyetsiz yaşayacaklardır.⁸⁸

Bu kadar uzun bir ön girişin verilmesinin sebebi Ziya Gökalp'in sosyolojisinde dinin yerinin daha isabetli değerlendirilmesini sağlamak amacıyla. Ziya Gökalp sosyolojisine genel olarak bakıldığı zaman dinin yerinin birinci sırada olduğu göze çarpmaktadır. O dini, ahlak, ekonomi, bilim, sanat, hukuk gibi toplumsal kurumların arasında en üst kademeye yerleştirir. Onun düşüncesinde dinin ilk sırada yer almasının sebebi, aynı kutsiyete inanan manevi ve duygusal uyumu

⁸⁷ Orhan Özgedik, **Gökalp**, Burhan Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1957, s.17

⁸⁸ Ali Nüzhet Göksel, **Ziya Gökalp Diyor ki**, İkbal Kitap Evi, İstanbul, 1950, s18-19

yakalamış toplumların zaten ilerleyen zamanlarda ekonomi, sanat, ilim gibi değerlerini geliştirerek üst seviyelere çıkartacağına olan inancındandır.⁸⁹

Ziya Gökalp düşüncelerinin şekillendiği ilk dönemden itibaren dine büyük önem verir. Kaleme aldığı eserlerde de din olgusunu işler. Bir şahsın konu hakkında ne düşündüğünü anlamının yollarından birisi de o konu hakkında kaleme aldığı eserlerin incelenmesinden geçmektedir. Ziya Gökalp'in eserleri de dikkatli bir şekilde incelediğinde dinin, onun hayatında nasıl bir öneme sahip olduğu hakkında bizlere ipuçları verecektir. İlahi adlı şiiri bunun en güzel örneklerindedir. Ziya Gökalp'in bu eseri kaleme aldığı dönem Osmanlı Devleti'nin bunalımlı zamanlarına denk gelmektedir. Devletin içinde bulunduğu bu durum da insanları ümitsizliğe düşürmüştür. Bu bunalımlı zamanlarında Ziya Gökalp, Allah'a olan bağlılığını bu şiirde belirtmiş ve bu durumdan milletini kurtarması için Allah'a şu şekilde dua etmiştir.

Yüce Tanrı! Biz ki yavru Türkleriz,

Sana geldik, vatan için duaya!

Yurdumuzun necatını dileriz,

Elimizi açtık işte semaya!

Yüce Tanrı! Bize, doğru irfan ver,

Medeniyet eksik: Tamam edelim;

Bir nurlu din, bir ateşli iman ver,

Yoldan çıkan halkı İslam edelim!

Yoldaşımız iz'an olsun: Amin!

Rehberimiz Kur'an olsun: Amin! ⁹⁰

⁸⁹ Ziya Gökalp, **Makaleler VII**, s.74

⁹⁰ Ziya Gökalp, **Kızılelma**, s.80-82

Şiirinde de görüldüğü gibi Ziya Gökalp milletinin içinde bulunduğu durumdan ancak Allah'ın yardımıyla kurtulacağını inanarak Allah'tan yardım ister.

Bir başka eseri olan “Din” adlı şiirinde de Allah'a olan sevgisini açık bir şekilde ifade ederek bu sevgiyi şu şekilde dillendirir;

Benim dinim ne ümittir, ne korku.

Allah'ıma çok sevdiğimden taparım!

Ne Cennet, ne Cehennem 'den bir koku

Almaksızın vazifemi yaparım.

Vaiz!.. Deme Cehennem'in ateşi

Çıkar bilmem kaç bin çeki od'undan.

De ki vardır bir güzellik güneşi

Doğmuş bizim aşkımızın od'undan...

De ki vardır “ Tuba” adlı bir ağaç,

Kökü gökte gönüllerde, dalları...

Yemişinden yedi ruhum değil aç;

Bütün sevgi şefkat onun balları.

Vaiz!.. Bana muhabbeti şerh eyle,

Ben aramam şeytan nedir, melek ne?..

Erenlerin esrarından söz söyle:

Seven kimdir? Sevilen kim? Sevmek ne?

Beni Cennet va'di ile avutma,

O kalbimdir, çünkü sevgi elidir,

Cehennem'in azabıyla korkutma

Korku nedir bilmez; Gönlüm delidir.⁹¹

Ziya Gökalp bu şiirde Allah'a olan bağlılığının, korkudan değil de sevgisinden kaynaklandığını ileri sürer. Allah'a, Cennet ve Cehennem için değil, ona karşı olan ibadet görevini yerine getirmek için taptığını, Allah'ı sevdiğinden dolayı ona ibadet ettiğini belirtir.

Ziya Gökalp şiirlerinde din konusuna yer verdiği gibi bu konuyu makalesinde de kaleme alır. Peyman Gazetesinde yazdığı bir makalede ilim ve din münasebetine değinir. İlk olarak ilmin tanımını, vazifesini ve bölümlerini ele aldıktan sonra ilmin toplum için tek başına yeterli olmayacağı konusuna temas eder. Çünkü Ziya Gökalp'e göre ilim ne kadar gelişirse gelişsin insandaki mukaddes boşluğu asla dolduramaz. Bu boşluğu ancak din doldurur. Din ile ilimin birleşmesi durumunda ortaya çok büyük bir gücün çıkacağını iddia eder. Ziya Gökalp'e göre ilim insanlara tedbiri öğretir, din ise kalplara tevekkülü ilham eder. Bu yüzden de ilim ve din asla çatışmaz. İlimin çare olmadığı yerde, din insanlara tevekkül etmeyi öğreterek ilmin eksikliğini kapatır. Bu düşüncelerini de "Din ve İlim" adlı şiirinde ele alır.

İnsanların ilk mürşidi kimlerdir?

Hiç şüphesiz peygamberler, veliler...

Bu devirde din, hikmete rehberdir:

Ahlak, san'at hep o nurdan alır fer...

Fakat sonra din yerini ham zühde

Verir, artık coşkun vecdi azalır,

Velilerin yeller eser yerinde,

⁹¹ Ziya Gökalp, **Yeni Hayat**, s.73

Mürşid adı fakihlere irs kalır.

Fakihlerin kılavuzu nakliyat

Dini zorla sürüklerler bu yola...

Hikmet der ki. “Bana rehber akliyat;

O halde siz sağa gidin, ben sola!...”

Din mürebbi olur, hikmet muallim;

Her birisi çeker ruhu bir yana

Savaşırken bunlar, çıkar meydana

Tecrübeden doğma müsbet bir ilim;

Bu son üstad der ki “Nakil tarihtir

Akıl yolu, Bu tarihin usulü;

İkisi de aynı şeyi gösterir,

Matlup olan: ruhun ona vusulü!”

O şey nedir?... bir vecidli gönül mü?

Kudsi olan her şey ona dil midir?

Öyleyse al benim de son sözümü:

“ Din kalpteki vecdin müsbet ilmidir!”⁹²

Ziya Gökalp ve Durkheim düşüncelerinin genel olarak benzerlik gösterdiğinden bahsetmiştik. Bu benzerliklerinden birisi de din üzerine düşüncelerinde görülür. Yani Ziya Gökalp’in toplumsal sisteminde dinin yeri, Durkheim’in sistemiyle büyük benzerlik gösterir. O da Durkheim gibi dini toplumsal

⁹² Ziya Gökalp, **Makaleler I**, s.99

vicdandan kaynaklanan sosyal bir olay olarak değerlendirir. Fakat Ziya Gökalp'in din anlayışı Durkheim'dan bir noktada ayrılır. Ziya Gökalp, ilkel kabile dinleriyle tek tanrılı ümmet dinlerini birbirinden ayırır. Çünkü ilkel kabile dinleri tümüyle toplumsal vicdanın yansımasıdır. Fakat ümmet dinleri Allah tarafından gönderilmiş olup, içinde değişmez kurallar taşıyan bir dindir. Dolayısıyla toplumun ürünü değildir.⁹³

Ziya Gökalp ve Durkheim'de karşımıza çıkan bir başka benzerlikte kutsal profan ayırımıdır. Ziya Gökalp bu unsuru mukaddes ve zenim (profan) olarak isimlendirir. Ziya Gökalp'e göre Allah ve ona ait olan her şey mukaddestir. Bunun dışında kalan şeyler ise zenimdir. Dinin en önemli esası zenim ve mukaddesin birbirine temasının önüne geçmektir. Çünkü bu iki varlık arasında zıtlık mevcuttur.⁹⁴ Ziya Gökalp meseleyi mukaddes ve zenim noktasına dayandırmakta ve kutsal toplumla açıklamaya çalışmaktadır.

Ziya Gökalp'in din hakkındaki temel düşünceleri dinin, yeni kurulacak olan devlette yaşayan toplumda nasıl bir yere sahip olacağıdır. Türk milliyetçiliğinin bütün unsurları gibi dinin de yeni Türk hayatındaki yerini ilk olarak Ziya Gökalp ele alır. Bu konuya ileride genişçe değinilecektir.

Son olarak konuya Baltacıoğlu'nun şu sözleriyle son verelim. Ziya Gökalp'in din üzerinde yaptığı incelemeler o kadar yerinde, o kadar ilgi çekicidir ki günün birinde Türk aydınları milletçe ilk kalkınmanın dinle olabileceğine inanacak olurlarsa hem de bu kalkınmayı yapmak isteyecek olurlarsa, Ziya Gökalp'in yazılarını okumakla, onun dine verdiği önemi anlamakla işe başlayacaklardır.⁹⁵

3.3. Ziya Gökalp'ta İslam

Osmanlı toplumunda dini hayat ve toplumsal hayat birbirinden ayrı düşünülmemeyen kurumlardı. Ziya Gökalp'in İslamiyet hakkındaki görüşleri de

⁹³ Ünver Günay, **Ziya Gökalp ve Din Sosyolojisi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.3, 1989, s.225

⁹⁴ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, S51

⁹⁵ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, **Ziya Gökalp**, Yeni Matbaa, İstanbul,1966, s.33

yaşadığı bu dönemin toplumsal olayları ile yakından ilgilidir. Ziya Gökalp'in yaşadığı dönem Osmanlı Devleti'nin zor zamanlarına denk gelmektedir. Ziya Gökalp de dönemin aydınları gibi milletini, içinde bulunduğu bu zor durumdan kurtarmak amacıyla yenilikler üretmeye çalışmıştır. Üretmiş olduğu bu yeniliklerin çoğunluğu da dini hayatı kapsamaktadır. Son bölümümüzde ortaya koymuş olduğu bu yeniliklerden bahsedilecektir

Ziya Gökalp'e göre İslamiyet, içinde bulunduğu toplumun şartlarından etkilenen ve diğer dinlerde olduğu gibi değişebilen bir kurumdur. Ziya Gökalp'in ilk eğitimini din üzerine aldığından bahsetmiştik. Onun hayatının ilk dönemlerine bakıldığında dini göstergeler kendini çok belli etmektedir. Fakat zamanla hem tasavvufun hem de akılcılığın etkisiyle geleneksel dini akidelerden uzaklaştığı görülür.⁹⁶ Bu söylenenleri göz önünde bulundurarak Ziya Gökalp'in tasavvurunda İslam dinin yeri hakkında kısaca bilgiler sunalım. İlk olarak Ziya Gökalp'te İslamiyet her şeyden önce bir dindir. İslamiyet'in en temel gerçeği ise ona inananlara bir inanç ve akide sunmasıdır. İnsanlar Allah'a, kulluk ve ona ibadet etmek için yaratılmışlardır. Bu görev her bireyin üzerine farzdır. Allah'a iman, Allah ve kulu arasındadır. Bundan dolayı da İslam, Allah ile kulu arasında olan bir vicdan meselesi olarak kabul edilir. Halkın genelinin sahip olduğu bu düşünce sistemini, Ziya Gökalp ele alıp izah eder. Onun İslamiyet'i bu açıdan ele alması, zihninde, laik bir dinin düşüncesinin varlığının da kanıtıdır. İkinci olarak Ziya Gökalp İslam'ı sosyal bir olgu olarak görmüştür. İslam'ın toplum arasında kabul gören şeklide budur. Bazı laik düşünürlerin de İslamiyet'ten vazgeçememelerin sebebi İslamiyet'in toplumsal pekiştirici görevini üstlenmesinden kaynaklanır. Son olarak da Ziya Gökalp İslam'ı bir siyaset sistemi olarak ele alır. Buna İslamlaşma adını verir. Bu bağlamda İslam kişinin hukuksal alanından sosyal hayatına, ekonomiden siyasal hayatına varana kadar bütün hayatını kapsayan sosyal, siyasal ve ferdi nitelikte bir din olarak önümüze çıkar.⁹⁷ Bütün bu söylenenlerden yola çıkarak özetle İslam, Ziya

⁹⁶Uriel Heyd, **Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri**, (çeviren Cemil Meriç),Sebil Yayınevi İstanbul, 1980, s.59

⁹⁷ Mümtaz'er Türköne, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.21

Gökalp'in düşünce sisteminde, toplumun bütün kurumlarında kendisini hissettiren bir unsurdur diyebiliriz.

3.4. Ziya Gökalp'te İbadet Fenomeni

Ziya Gökalp bu konu hakkındaki görüşlerini İslam Mecmuası Dergisinde Dinin İctimai Hizmetleri adlı makalesinde ele alır. Dinin fonksiyonlarından birisi ve Ziya Gökalp'in görüşlerinin arasında yer alan en önemli konulardan birisi de bu konudur.

Ziya Gökalp'te, dinin ictimai hizmetleri cemiyetlerin farklı tiplerine göre değişiklik gösterir. Bu yüzden de onun din fenomeni görüşünü iyi anlamak için cemiyet hakkındaki fikirlerini incelemek gerekir. Ziya Gökalp makalesinde ilk olarak cemiyeti ele alır, yapısı hakkında bilgiler verir ve cemiyetleri sınıflara ayırır. Dinin ictimai hizmetlerinin cemiyetlerin çeşitli tiplerine göre farklılıklar gösterdiğini söyler. Cemiyeti, bireyler arasında ahlaki dayanışma bulunan zümre olarak açıklar ve bu dayanışmanın iki şeklini izah eder. Birinci şekli, cemiyeti oluşturan bireylerin duygularının ve inançlarının ortak olmasıdır. İkinci şekli ise ictimai işlerin bireyler arasında pay edilmesinden dolayı ortaya çıkan toplumsal yardımlaşmadır. Bu açıklamaları yaptıktan sonra cemiyetleri ilk olarak iptidai cemiyetler ve milletler (muteazzi cemiyetler) olarak ikiye ayırır.⁹⁸daha sonra da iptidai cemiyetleri dörde ayırır;

- 1.Tahallüf etmemiş semiyevi cemiyetler
- 2.Tahallüf etmiş semiyevi cemiyetler
- 3.Aşiri-Tribal Cemiyetler
- 4.İnhilale uğramış iptidai cemiyetler

Bu maddeleri de açıkladıktan sonra milletleri beş gruba ayırır.

- 1.Zeami- Feodal Milletler
- 2.Camiavi Cemiyetler
- 3.Medine- Citeler

⁹⁸ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.37

4.Muzaaf Cemiyetler

5.Heyeti Corporatif Cemiyetler

Ziya Gökalp'e göre iptidai cemiyetlerde sadece dini alan mevcuttur. Siyasi ve harsi alanlar bağımsız olarak henüz ortaya çıkmış değildir. Muteazzi cemiyetlerde ise din alanından ayrı siyasi ve harsi alanlarda kendi başlarına, bağımsız olarak oluşmaya başlar. Müteazzi cemiyetlerde ümmet, devlet, millet, kavramları birbirlerinden bağımsız olarak oluşmuş müesseselerdir. Bu oluşumu da, iptidai cemiyetlerde ilk olarak ümmet unsuru mevcuttu, ondan devlet ortaya çıktı, daha sonra da devletten millet doğdu diyerek izah eder. Din, siyaset ve millet unsurları birbirlerinden ayrı olarak vücut bulmuş olup, bu unsurların her daim birbirlerine yardımcı olacak müesseseler olduğunu belirtir. Ziya Gökalp dinin faydalarının müteazzi cemiyetlerde görüleceğini söyler. Çünkü müteazzi cemiyetlerde din müstakil olarak bulunmaktadır. Kendi özel alanından amil vaziyettedir.⁹⁹

Dinin toplumsal hizmetleri açısından, siyasi, hukuki, ilmi, iktisadi unsurları kendi alanına dâhil etmemesi gerektiğine inanan Ziya Gökalp dinin, bu unsurları kendi alanlarında özgür bırakması gerektiğine inanır. Ziya Gökalp'e göre din, iman ve ibadetten oluştuğu için, dinin ictimai menfaatlerini de bunların dünyevi faydalarında aramanın daha isabetli olacağına inanır. Burada dünyeviden kastedilen şey maddi değildir. Aksine manevi bir menfaatten bahseder. Mesela, bazı insanların namazın faydasını jimnastik, orucun faydalarını da midenin sağlığını korumak olarak gördüğünü söyler. Bu ibadetlerin içinin bu kadar boşaltılmasını, bu kadar maddileştirilmesini hata olarak atfeder. Dini vazifeler, ictimai hizmetlerini maddi faydalarda değil aksine manevi faydalarda aramalıdır. Çünkü ictimai olaylar aslında manevi olayların toplamıdır der.¹⁰⁰

Ziya Gökalp ibadetleri iki grupta inceler. Bunlardan ilki menfi ayinler bir diğeri de müsbet ayinlerdir.

⁹⁹ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.41-46

¹⁰⁰Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.50

3.4.1. Menfi Ayinler

Daha önce de değindiğimiz gibi, Ziya Gökalp'te din, tüm her şeyi mukaddes ve zenim (profan) olarak ikiye ayırır. İbadetin amacı da zenim olan şeyi mukaddes olan ilaha yaklaştırmamaktır. Aynı zamanda din, zenim olan şeylerin mukaddes olan şeylere yaklaşmasına engel olur. Bu iki şeyi birbirinden uzak tutmak, bireyi ilahına yaklaştırmamanın ilk şartıdır. Bununda temel esası ibadet eden bireyin zenimlikten kurtulmasıyla gerçekleşir. Kul zenimlikten kurtulup az da olsa mukaddes olmalıdır ki, ilahına yaklaşabilsin. Bunun da iki esası vardır. Bunun birinci esasını menfi ayinler oluşturmaktadır. Ziya Gökalp menfi ayinleri dört maddede anlatmaktadır.

- 1.Gusül, abdest, necasetten teharet, hayz ve nifastan temizlenmek, setr-i avret, oruç.
- 2.İstikbal-i kible, ibadetleri hususi mahalinde icra etmek, ibadetleri hususi vakitlerinde eda etmek, ayinlere sağ cihetten başlamak.
- 3.Dünya kelamı etmemek, etrafına bakınmamak, mikatte ziynet libasını çıkarıp ihrama girmek, ihram esnasında saçını, tırnağını kesmek suretiyle ziynete meyil etmemek.
- 4.Feday-ı nefsin temsili olmak üzere kurban kesmek, zekât ve fitre i'tasıyla feday-ı malda bulunmak, cihad ve hac seferlerine katlanmak.

Ziya Gökalp'in ele aldığı bu maddelerden de anlaşılacağı üzere menfi ayinlerin amacı ferdi ferdiyetçilikten uzak tutmaktır. Çünkü ferde ait olan her şey zenimdir. Manevi pislik bütünüyle ferdiyetten oluşur. Gusül ve abdest gibi ayinler bizi bu pisliklerden temizler. Diğer ayinlerde bizi ferdi heves ve manevi pisliklerden kurtarır. ¹⁰¹Ziya Gökalp'e göre insanın bencil bir hayvandan hiç bir farkı yoktur. İctimai hayatın oluşması için öncelikle bu bencilliğin ve ferdiyetçiliğin bitmesi azalması gerekir. Fert nefesine hakim olmadıkça, kendisinden büyük fedakarlıklar yapmadıkça istenilen şey gerçekleşemeyecektir. Makalesinde de birçok fedakarlıklar ve görevleri (kimsenin malına, canına, ırzına saldırmamak, tembellik yapmamak, işçilik olarak çalışmak, ahlaklı ve namuslu olmak, öğrenmek okuyup yazmak vs.) sıralayarak bu görevleri yerine getirmenin tek yolunun kuvvetli bir iradede geçtiğini belirtir. Bu da en iyi tarzda içtimai hayat tarafından oluşturulur. Menfi ayinler

¹⁰¹ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.51-53

insanda ferdi olarak bulunan bütün unsurları zenim olarak ele alarak, insanın arzu ve nefsi duygulara karşı silahlandırır. İnsanın bu tür arzularını ve isteklerine galip gelmek için güçlü bir iradeye sahip olmasını sağlar. Bunun sonucunda da insanlar hakiki insan derecesine yükselir.¹⁰²

Ferdi ayinler, fertleri, ferdiyetçilikten uzaklaştırarak onları ictimai olmaya hazırlar. Ziya Gökalp'e göre menfi ayinler, müsbet ayinlere ulaşmak için bir araçtır. Yani menfi ayinler bir nevi, ibadet öncesinin şartlarını ve hazırlıklarını oluştururlar.

3.4.2. Müsbet Ayinler

Ziya Gökalp Dinin İctimai Hizmetleri isimli makalesinin son kısmında müsbet ayinlerden bahseder. Bu makalede müsbet ayinlerin üç şartını ele alır.

- 1.Menfi ayinlerin icrasından sonra eda edilme
- 2.Cemaatle icra kılınmak
- 3.Mevkut olmak (ibadetleri vaktinde eda edebilme)

Ziya Gökalp müsbet ayinlerin cemaatle yerine getirilmesinin önemini sosyolojik olarak açıklar. Fertlerin bir araya gelerek cemaat oluşturmasının sonucunda karşılıklı olarak etkileşimin tesiriyle yeni bir ruhiyyatın ortaya çıktığını söyleyen Ziya Gökalp bu duruma ictimai ruh adını verir. Bu ruh hiçbir zaman için ümitsiz ve karamsar olamaz. Fertlerde gördüğümüz inanç ve ümit hali de ictimai hayatın meydana getirdiği bir unsurdur. İbadetlerin cemaatle yapılıyor olması kutsallaşmak için cemaatleşmenin zorunluluğunu ortaya çıkarır. Çünkü menfi ayinler sayesinde zenimlikten kurtulan insanın, kutsala yakınlaşmak için sadece zenimlikten kurtulması yeterli değildir. Bunun için kendisinin kutsallaşması gerekir. Bunu da ancak cemaat unsuru yapabilir. Ziya Gökalp'e göre müsbet ayinler; beş vakit namaz, teravih namazı, Cuma namazı, bayram namazı ve hac ibadetidir.¹⁰³

Bu ibadetler, ibadete ayrılmış mabetlerde gerçekleştirilir. Ziya Gökalp'e göre İslam mabetleri; mescit, cami, cami-kebir, Kâbe, Arafat'tır. Bir mescit, bir mahalle

¹⁰² Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.55

¹⁰³ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.51-52

ve köy halkını, cami, semt halkını, cami-i kebir ise büyük bir şehir halkını bir araya toplayan toplumsal mekânlardır.¹⁰⁴ Arafat'ta Müslümanların toplanması sosyal içeriklidir ve insanlar arasında ortak ruhun oluşmasını sağlar.

Ayinler, insanları bir araya toplayarak onlarda kutsal duyguların ortaya çıkmasına sebep olan önemli unsurlardandır. Türlü türlü gayelerin arkasından koşan insanlar belli vakitlerde toplanarak milli hayatın yaşanmasını sağlar. Bu sayede din, insanları kutsal duygular ve itikatların etrafında birleştirerek milli vicdanı oluşturur. Bu açıdan Ziya Gökalp dini, toplumsal dayanışmanın bir vasıtası olarak ele alır ve dini ayinleri toplumsal dayanışmanın oluşmasında bir araç olarak görür.

Ziya Gökalp'in sosyolog olarak yaklaştığı bu incelemelerde, cemaate bu denli önem vermesi çok önemlidir. Fakat bu izahlardan da anlaşılacağı üzere Ziya Gökalp ferdin alanlarını daraltmaktadır. Bu açıklamaları yaparken Ziya Gökalp'in yaşadığı dönemin şartlarını göz ardı etmiş değiliz. O dönemin siyasi şartları Ziya Gökalp'in öne sürdüğü fikirlerde kendisini yoğunlukla hissettirmektedir. Yıldırım Ergun bu konuda çok yerinde bir tespit yapmaktadır. O Ziya Gökalp'in dini, hem milliyetçi hem de modern paradigmalara ele aldığını ve onun Milliyetçiliği, beraberliği, laikliği vs. kabul eden bir İslam anlayışı oluşturmayı amaçladığını söyler.¹⁰⁵

Son olarak da Ziya Gökalp'in ele almış olduğu eserlerde ibadetleri ne şekilde ele aldığını inceleyelim.

NAMAZ

Namaz nedir? Edep ile huzuruna çıkarak

Bizi yoktan yaratana gönlümüzü açmaktır.

Bu dünyanın çirkin, iğrenç işlerinden bıkararak,

Bir lahzacık Arş'a uçmak, cehennemden kaçmaktır.

İnsanları asırlardan beri eden terbiye

¹⁰⁴ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.58

¹⁰⁵ Yıldırım Ergun, **Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi**, Bilge Yayınları, İstanbul, 1999, s.91

Her birinde birer vicdan uyandıran namazdır;

Buna cennet kılavuzu denilse de pek azdır

Bir kaygumuz bulunursa odur eden tesliye.

Ziya Gökalp bu mısralarında namazı, dünyadaki çirkin işlerden kulları alıkoyan, insanların Allah'ın huzuruna saygı ve sevgiyle çıkmasını sağlayan kutsal bir ibadet olarak gördüğünü ifade eder.¹⁰⁶ Ziya Gökalp'in kısa olmak şartıyla diğer şiirlerine de değinmek istiyoruz.

Nefsimizin iyi, kötü her emrine uyarken,

Yılda bir ay sen gelirsin bizi irşad etmeğe,

Hep başlarız gönlümüze karşı cihad etmeğe...

Artık kibir, tama' gibi bir manevi kasırğa,

Kayalardan muhkem olan o tıyneti sarsamaz;

Artık vicdan cennetine iblis ayak basamaz...¹⁰⁷

Burada orucu insanları nefesine karşı uyaran, onun kötü emirlerine uymaktan alıkoyan unsur olarak ele alır. Oruç sayesinde kişi nefsiyle savaş içindedir. Bunun sonucunda vicdan o kadar olgunlaşır ki artık iblis insana yaklaşamaz. İbadet hakkında fikirlerini saptamak adına Ezan adlı şiirine de bir bakalım;

Bu ses işte budur, bütün dünyayı

Uyandıran, Hakyolunu bildiren.

Kötüleri iyi yapan ve iyi

Vicdanlardan ben pasını sildiren...

Bu ses her gün beş vakitte bağırır.

¹⁰⁶ Fevziye Abdullah Tansel, **Ziya Gökalp Külliyyatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s.268

¹⁰⁷ Fevziye Abdullah Tansel, **a.g.e.** s.268

İnsanları doğru yola çağırır,

Bu ses hala büyük asrın sesidir...¹⁰⁸

Hem bu mısralara hem de aşağıda vereceğimiz zekât adlı şiirin mısralarına dikkatlice baktığımızda Ziya Gökalp'in bu şiirlerle klasik düşüncenin dışında farklı yorumlar ortaya koyduğunu görürüz. Yani oruç şiirinde nefsi terbiye altına alma konusuna değinirken gerek ezan gerekse zekât şiirlerinde toplumsallık vurgusu ön plandandır. Özellikle ezan toplu ibadetlerin yerine getirilmesi için Müslümanları camide toplayan bir çağrıdır. Şiirde söylenildiği gibi insanlardan ben duygusu silen bir güçtür. İnsanları günde beş kez çağırarak onları bu yolda eğitir. Zekât ibadetinin toplumsal oluşu herkes tarafından kabul edilmiştir. Zaten zekât toplumsal bir ödevdir. Toplumsal olanı önceleyen ferdilikten şiddetle uzak duran Ziya Gökalp zekâtı toplumun en önemli unsurlardan birisi olarak görür. Çünkü ona göre her insanın bir değerinin üzerinde hakkı vardır. Aynı şekilde fakirlerin de zenginlerin malları üzerinde hakkı vardır. Ziya Gökalp ibadetlerde toplumsal dayanışmayı ön plana çıkarır. Bütün bu söylenenlerden sonra Zekat şiirinin bir kısmını burada verelim.

Bir çalışkan, uslu adam birçok para kazanır

Düşünülse hepsi anın emeğinin bedeli;

Fakat hayır, bu paralar bütün halkın malıdır;

Çünkü vardır onda cümle insanların ameli...

Millet nedir? Düşünülse bir teavün şirketi.

Bu şirkette her bir ferdin emeği var re'yi var.

Zenginlerin servetinde yoksulların payı var.

Ey talihli demem sana dağıt bütün serveti,

O Hakkındır, fakat her yıl kırkta bir zekâtı var,

¹⁰⁸ Fevziye Abdullah Tansel, **a.g.e.** s.268

Kazancından fakirlere ait olan payı ver.¹⁰⁹

Bütün bu söylenenlerden yola çıkarak şunları söyleyebiliriz. Ziya Gökalp'in ibadet anlayışı, toplumu bireysellikten uzak tutarak bir birlik bilinci uyandırma düşüncesi üzerine kurulmuştur. Asıl istediği bireyleri kutsal duygular etrafında birleştirerek onlarda milli vicdan oluşturmaktır.

3.4.3.Ziya Gökalp'te İbadetlerin Türkçeleştirilmesi

Ziya Gökalp'in, çeşitli zamanlarda dinsizlikle itham edilmesine sebep olan ve en çok eleştirilen görüşlerinden birisi de dini Türkçülük görüşüdür. Türkçülüğün Esasları adlı eserinde ele aldığı bu konuda dinin milletin ruhunu ve aklını nasıl etkileyeceği görüşü üzerinde durarak, insanların dine sevgiyle bağlanmaları için dini alanda bazı düzenlemeler yapmanın gerekliliği savunur. Ziya Gökalp'in ibadetlerin Türkçeleştirilmesi diye ele aldığımız konuyu sınırlandırmakta fayda vardır. Çünkü bütün ibadetleri Türkçeleştirme gibi bir amacı hiçbir zaman yoktur.

Ziya Gökalp'in dini Türkçülüğün kastettiği şey din kitaplarının, hutbelerin ve vaazların Türkçe olmasıdır. Bu durumun gerekçesi olarak da milletin okuduğu kitapları anlayamadığı, bundan dolayı da insanların dinin gerçek mahiyetini kavrayamadığını söyler. İnsanların, hatiplerin, vaaizlerin söylediklerini anlayamadıkları için hiçbir şekilde anlatılanlardan zevk almayacaklarını söyler.¹¹⁰ İbadetten alınacak zevkin okunan duaların anlaşılmasına bağlı olduğunu ileri sürerek, bu duruma İmam-ı Azam'dan Kur'an-ı Kerim'in, her kavmin diline çevrilmiş şekliyle namazlarında okunabileceğini sözlerini delil olarak gösterir.¹¹¹

Türklerin en çok zevk aldığı ve coşku yaşadığı dini ayinlerin Mevlid-i Şerifler olduğunu söyleyen Ziya Gökalp bunun sebebinin mevlitlerin çoğunluğunun Türkçe olmasından kaynaklandığını ileri sürer. Özellikle ilahiler, Ramazan ve diğer Türkçe

¹⁰⁹Fevziye Abdullah Tansel, **a.g.e.** s.268

¹¹⁰ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.179

¹¹¹ İbn Hacer el Askalani, **Fethul Bari Sahihi Buhari Şerhi ve Tercemesi**, Karınca Polen Yayınları, C.18, İstanbul, 2011, s.398

verilen vaazların halkta dinsel coşkuyu uyandırdığını savunur. Tekkelerde yapılan Türkçe zikirler ve nefeslerin de insanlara ayrı zevk verdiklerini söyler. Bu yüzden Ziya Gökalp'e göre Türklerin dinsel törenlerinden zevk almasına sebep olan ayinler Türkçe olarak yapılan ayinlerdir. Bu sebeple dini hayattan daha fazla coşku ve zevk almak için Kur'an-ı Kerim'in ve hutbelerin Türkçe okunması gerekir.¹¹² Bu düşüncelerine eserlerinde yer vererek dinde Türkçülük ve ezanın Türkçeleştirilmesi hakkındaki ifadelerini Vatan adlı şiirde şu şekilde işlemiştir.

Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur

Köylü anlar manasını namazdaki duanın...

Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur,

Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüda'nın

Ey Türkoğlu; işte senin orasıdır vatanın.¹¹³

Ziya Gökalp'in yukarıda değindiğimiz görüşleri onun taraftarları tarafından uygulanmaya çalışıldı. Gökalp taraftarları, ezanı Türkçeleştirdiler, okullarda Kur'an-ı Kerim'in Türkçe halini okuttular. Hatta daha da ileri giderek ibadet şekillerinde reform yaptılar. İslam kurallarına ters düşecek bir takım girişimlerde bulunarak camilere ayakkabıyla girilmesi, camilerde musikinin olması, gündüz namazları yerine konferansların verilmesi gibi İslam dinine aykırı, Müslüman toplumunun da asla benimsemeyeceği bir takım fikirler ileri sürdüler.¹¹⁴ İslamiyet'in Türk milliyetçiliğiyle uyuşmayacağını düşünenler Kur'an-ı hem Arapça hem de Türkçe okunmasını yasakladılar. Bununla da kalmayıp din eğitiminin verilmesini ortadan kaldırmaya çalıştılar.¹¹⁵ Zaman zaman aydınlar tarafından uygulanmaya çalışılan bu görüşler istenilen sonuçları vermemiştir. Bu unsurlar halk tarafından kabul görmemiş bu yüzden de aydınlarla halk çatışma yaşamıştır.

¹¹² Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.190

¹¹³ Ziya Gökalp, **Yeni Hayat**, s.55

¹¹⁴ Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C.5, Eser Matbaacılık, İstanbul, 1977, s.59

¹¹⁵ Erol Güngör, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, s.53

Ziya Gökalp kişinin dinini doğrudan yaşayabilmesi ve anlayabilmesi için ibadetlerini kendi diliyle yapması gerektiğini vurgular. Onun savunmuş olduğu bu düşünceye göre kişinin sadece kendi diliyle yaptığı ibadetler onun duygularını harekete geçirmektedir. İnsanlar bu sayede dini daha doğru şekilde öğrenebilirler. Daha sonraki dönemlerde hutbelerin Türkçe verilmesi konusunda anlaşma sağlanmış olup günümüzde de hala bu şekilde devam etmektedir. Bu durumda Ziya Gökalp'in öne sürmüş olduğu fikirlerin haklılığını ortaya çıkarmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZİYA GÖKALP'İN DİN ANLAYIŞININ TOPLUM VE SİYASETE ETKİSİ

4.1. Ziya Gökalp'te İslamlaşma

16. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti'nin bazı kurumlarında bozulmalar ve gerilemeler başlar. Bu durumun ana sebepleri arasında akla ve tekniğe yeterince önem verilmemesi gösterilir. Devlet tarafından yapılan ıstıhlardan da istenilen sonuçlara ulaşılamaz. Müslümanların bu durumunu gören Türk aydınları, İslam'ı yeniden Müslümanların hayatında hâkim kılmak amacıyla, akılcı bir yöntemle, İslamiyet'i hurafelerden kurtarmak ve modernleştirmek için çalışmalar yapmaya başlar.¹¹⁶

Bu çalışmaların sonucunda ortaya birbirine zıt iki görüş çıkar. Bunlardan birinci grup Batı medeniyetinin görüşlerini savunur. Bu grubun görüşüne göre, dinlerinden ve geleneklerinden uzaklaşan Batı medeniyeti ancak bu sayede gelişme gösterebilmiştir. Şayet eğer bizde onlar gibi yükselmek ve gelişmek istiyorsak dinimizden ve geleneklerimizden uzaklaşmalıyız tezini savunurlar. İkinci grubun görüşü ise, Batı medeniyeti ve İslam'ın asla uzlaşamayacağı bu yüzden de Batı medeniyetinden uzak durmamız gerektiğini savunan görüştür.¹¹⁷ Bu birbirlerine taban tabana zıt iki görüşte milletin içinde bulunduğu duruma çözüm yolu olamazdı. Çünkü Türk milleti ne dininden vazgeçebilir ne de Batının tekniğinden uzaklaşabilirdi. Bu durumun tek yöntemi bu iki görüşü birbiriyle uzlaştırmaktı. Modernist İslamcılar da Batı medeniyetini mercek altına alarak Batının teknolojisini, fikri gelişimlerini inceleyerek dini inanç sistemimizle bu görüşleri harmanlamaya çalıştı.¹¹⁸

İslamcılığı, İslam dünyasının modernleşmesini ve Batılılaşmasını amaçlayan bir kurum olarak tarif edersek, İslamcıların asıl probleminin Müslümanların bu

¹¹⁶ İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi**, Risale Yayınları, İstanbul, 1986, s.9

¹¹⁷ Ziya Gökalp, **Makaleler VII**, s.60

¹¹⁸ Mehmet Aydın, **İslam**, (Hazırlayan: Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), Selçuk Yayınları, Ankara, 1993, s.15-16

değişim karşısındaki tutunacağı tavrın ne olacağıdır. Çünkü şiddetli bir şekilde Batılılaşmayı destekleyen insan için bile dinin modernleşmesi önemli bir sorun teşkil eder.¹¹⁹

Ziya Gökalp'in savunduğu fikir yukarıda bahsettiğimiz doğrultudadır. Bu konu hakkında kaleme alınan eserler incelendiğinde de dönemin en güçlü fikir akımının İslamcılık olduğu açık bir şekilde önümüze çıkar. Dönemin en güçlü realitesinin İslam dini olduğu göz önünde bulundurulursa İslam dünyasında en ileri derecede Batılılaşmayı savunan insanların bile, dini bir söylem tarzı kullandıkları görülür. Çünkü Müslüman bir toplum olan Türk toplumunda modernleşmek için yapılan bütün yeniliklerin toplum tarafından kabul edilmesi için İslami bir tavır takınması gerekir.¹²⁰

Ziya Gökalp'in İslam'ı modernleştirmek adına ileri sürdüğü fikirler titizlikle incelendiği zaman onun dini, hukuktan ve siyasetten uzak tutmak istediği göze çarpar. Yani Ziya Gökalp'in modern Türk toplumundaki İslam anlayışı siyasi ve hukuki kurallardan uzak ahlaki bir dindir. Şöyle ki; Ziya Gökalp'e göre toplumsal vicdan yani örfün değişmesiyle din de değişmelidir. Bu sözleriyle Ziya Gökalp'in yeni bir şeriat teorisi ortaya attığını söyleyenler olmuştur.¹²¹ Şerif Mardin'e göre Ziya Gökalp'i ilgilendiren unsur ise İslamiyet'in teolojisi değil toplumsal işlevidir.¹²²

İslamcı fikrini savunan aydınlar ilk olarak, İslam gelişmeye engel bir dindir diyenlere ve İslam Batı medeniyetini taklit edemez diyenlere karşı cevaplar vererek başlar.¹²³ Ziya Gökalp de ele aldığı birçok yazısında bu konuya açıklık getirir. İslamiyet'in modern bir din olduğunu ve asla ilerlemeye engel olmayan, ilmi bir din olduğunu söyler.¹²⁴ Dinimizin gereği gibi anlaşıldığı zaman ilerlememizin çok da zor olamayacağını şu mısralarla anlatır:

¹¹⁹ İsmail Kara, *İzlenim Dergisi*, sayı:16, Aralık 1994, s.50

¹²⁰ İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayınları, İstanbul, 1994, s.37-40

¹²¹ Uriel Heyd, *Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri*, , s101

¹²² Şerif Mardin, *Ziya Gökalp Dergisi*, Sayı: 1, Aralık 1974, s:148-149

¹²³ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaacılık, İstanbul, 1960, s.27

¹²⁴ Ziya Gökalp, *Makaleler VII*, s.5

.....

Dinimiz ne imiş anlayacağız,
 Terakkiye gönül bağlayacağız
 Bir hızla beş yüz yıl atlayacağız,
 Durmak olamaz, pek az zamanımız var.
 Yenildik; sebebi: Geride kalmak
 İntikam: Düşmanın ilmini almak¹²⁵

.....

Ziya Gökalp'in İslamlaşma hakkında fikirlerini bize en iyi şekilde sunacak olan kaynak Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak eseridir. İlk defa Türk Yurdu Dergisi'nde dokuz bölümden oluşan bu üç fikir cereyanına değinen Ziya Gökalp İslamlaşmak fikrine çok az yer verdiği için eleştirilere maruz kalır. Fakat bu durumu Orhan Türkdoğan şu şekilde ifade eder, İslamlaşma fikrine kitabında az yer vermesi İslamlaşmanın kıymetinin az olması anlamına gelmez. Aksine Türk toplumunda İslamiyet'in asli bir inanç sistemi olduğunu gösterir. Ama milliyetçilik ve Batılılaşma fikri için aynı durum söz konusu değildir. Çünkü bu fikir akımları yenidir. Bu yüzden de mahiyetleri hakkında insanlara genişçe bilgi sunulmalıdır.¹²⁶

Ziya Gökalp bu üç fikrin arasında herhangi bir çatışmanın olmadığını söyler. Bu üç fikrin etki alanlarının belirlenmesi gerektiğini ve toplum tarafından kabul edilmesi gerektiğini savunur. Çünkü bu üç fikir milletin ihtiyacından dolayı ortaya çıkan fikirlerdir. Bu durumu da göz önünde bulundurduğumuzda Ziya Gökalp'e göre çağdaş bir İslam Türklüğü yaratmak, Türklerin tek gayesi olmalıdır.¹²⁷

¹²⁵Fevziye Abdullah Tansel, **Ziya Gökalp Külliyyatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990,s.86-87

¹²⁶Orhan Türkdoğan, **Milli Kültür Modernleşmesi ve İslam**, Birleşik Yayınları, İstanbul, 1996, s.144-145

¹²⁷Ziya Gökalp, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, s.15

Onun dikkat ettiği bir husus daha vardır ki o da milliyetçilik ve din meselesidir. Burada kısaca değinilecek olan konuya ilerde uzunca yer verilecektir. Ziya Gökalp'e göre İslamiyet milliyetçiliğe karşı bir tutum sergilemez. Ziya Gökalp'e göre Türkçülüğün millet mefkuresi yanında bir de ümmet mefkuresi vardır. Bu da İslamlıktır. Bu görüşü doğrultusunda da Türklerin bir ümmet programının olması gerektiğini savunarak beş maddelik bir program hazırlar. Bu maddeler şu şekildedir.

- 1.Bütün İslam kavimleri arasında ortak olan Arap harflerini değiştirmeden korumak.
- 2.Bütün İslam kavimlerinde ilim ıstılahlarının ortak hale getirilmesi için ıstılah kongreleri yapmak ve Türkçeden, Arapçadan, kısmen de Farsçadan ıstılahlar seçmek.
- 3.Bütün İslam kavimlerinde ortak bir eğitim sistemi kurmak için eğitim kongreleri düzenlemek.
- 4.Bütün İslam kavimlerinin cemaat teşkilatları arasında sürekli bir ilişki kurmak.
5. İslam ümmetinin sembolü olan Hilal'in kutsallığını korumak.¹²⁸

Bu esaslarla Ziya Gökalp'in anlayışında İslamlaşma ve Türkleşme düşüncelerinin içiçe geçmiş unsurlar olduğunu görmekteyiz. Ziya Gökalp Türkçülük unsurunu İslamiyet'ten ayrı bir kurum olarak düşünmez. Çünkü dinin Türk toplumundaki yerinin ve öneminin farkındadır.

Sonuç olarak Ziya Gökalp ne İslamcıların Batıyı yok sayan tavrını ne de Batıcıların dini yok sayan tavrını destekler. Çünkü Ziya Gökalp'e göre modern toplumun oluşması dine gereken önemin verilmemesi anlamına gelmemektedir. Aksine İslamiyet gelişmeyi, ilerlemeyi destekleyen bir dindir. Ziya Gökalp'in asıl savunduğu laik modern bir toplumun oluşturulmasıdır. Dinde kendi alanı içinde sınırlandırılmalıdır.¹²⁹

¹²⁸ Ziya Gökalp, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, s.67

¹²⁹ Nuray Mert, Laiklik Tartışması ve Siyasal İslam, **Cogito Dergisi**, Sayı:1, 1994, s.45

4.2.Modernleşme ve Din İlişkisi

Modernleşme, Ziya Gökalp sosyolojisinin temel konularından birisidir. Modernleşme düşüncesinin gelişmesinde Ziya Gökalp'in yaşadığı dönemin fikir hareketleri önemli yer tutar. Onun yaşadığı dönem, imparatorlukların yıkılıp yerlerine devletlerin inşa edildiği dönemdir. Felsefe ve düşünce sistemleri nasıl ki geliştiği toplumun izlerini taşıyorsa, Ziya Gökalp'in fikir ve felsefe yapısında da yaşadığı toplumun izlerine rastlamak çok doğaldır.¹³⁰ Onun sosyolojisinde modernleşmek- muasırlaşmak aynı zamanda Batılılaşmak anlamına gelir.

Ziya Gökalp'in fikir yapısına göre modernleşme bir ihtiyaçtan doğar. Modernleşme tıpkı İslamlaşma ve Türkleşme gibi, fikir alanlarının gerçekleşmesidir. O, İslam ile modern medeniyetin uzlaşabileceğini iddia ederek, İslam ilkeleriyle modern medeniyetin unsurlarını birbiriyle kaynaştırma yoluna başvurur. İslam'da diğer herhangi bir din gibi değişmek zorunda olduğundan içinde bulunduğu dönemin toplumsal şartlarına bağlı bir olaydır. İslam'ın en modern ve mantık dini olduğunu vurgulayan Ziya Gökalp, İslam içtimaiyatı sayesinde İslam'ın kendi alanını koruyacağını belirtir. Bu durumu, Şer-i amellerin husn-ü kubhunu iki esasa dayanacak şekilde ortaya koyarak açıklar. Bu esaslardan birisi nass diğeri ise örfdür. Nass kitap ve sünnetteki deliller, örf ise bir topluluğun ameli, ahlaki ve yaşamındaki içtimai vicdandır. O halde fıkıh hem vahye hem de içtimaiyata dayanmaktadır yani İslam şeriatı hem ilahi hem de içtimaidir.¹³¹ Ziya Gökalp'in bu açıklamaları toplumsal alana vurgu niteliğindedir. Onun düşüncesinin sosyal tabanında, zaman-mekan ve toplumsal unsurlar önemli bir yer tutmaktadır. Fazlur Rahman'ın şu sözleri de Ziya Gökalp'i destekler niteliktedir: Kur'an-ı Kerim çoğunlukla somut tarihi olaylar içerisinde belirli problemlere yanıtlar veren dini, ahlaki ve toplumsal açıklamaları kapsar.¹³² Bu açıklamalar da açık bir şekilde değişimi desteklemektedir. Dini hareketlerin temelinde değişime rastlamak mümkündür. Dini hareketler hep bir

¹³⁰ Orhan Türkoğlan, **Milli Kültür, Modernleşme ve İslam** s77-78

¹³¹ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.16-17

¹³² Fazlur Rahman, **İslam ve Çağdaşlık**, (Çeviren: Alparslan Açıkgenç, Hayri Kırbasoğlu) Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1996, s.75

değişimin aracı mahiyetindedir. Bir dinin kendisini değişime kapatması, muhafazakârlaşması kötü bir durumdur.¹³³

Ziya Gökalp'in modernleştirmek istediği şey, dinin inanç sistemi değildir. O toplumun günlük hayatını ilgilendiren fıkın, ahlak hükümlerinin değişebileceğini belirtir. Çünkü din ilahi boyutu ile kemali mutlaktır. Bu hükümler değişime uğrayamaz. Değişmez olduğuna inanılmayan din, din değildir. Fıkın toplumsal kanunları ise toplumla beraber değişebilir. O hukuk kurallarını Allah'ın değişmez kuralları olarak görenlerin görüşlerine karşı çıkar. Ziya Gökalp, modernleşmeyi sadece bilimsel ve teknik alanlarında sınırlandırmaz. Yeni kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nin modern olabilmesi için aile, dil, din hukuk, siyaset gibi bütün alanlarda yenileşmenin yaşanmasının şart olduğunu iddia eder. Bu konular hakkında ilerde daha geniş bilgiler verilecektir.

4.3.Din ve Hukuk İlişkisi

Ziya Gökalp'in hukuk hakkındaki fikirlerinin temelinde Batı medeniyetinin adaletli hukuk sistemi yatar. Onun hukuk anlayışının gayesi, muasır bir hukuk ortaya koymaktır. Bunun da yolu yeni Türkiye'de çağdaş bir hukuk sistemi oluşturmaktan geçer. Yeni hukuk sistemi oluşturmanın yolu hukukun bütün alanlarından teokrasi ve klerikalizmin çıkartılmasıyla gerçekleşir. Ziya Gökalp'e göre teokrasi, yasaların Tanrı'nın yeryüzündeki gölgeleri sayılan halife ve sultanlarca yapılması demektir. Klerikalizm ise Allah tarafından oluşturulduğuna inanılan geleneklerin değişmez kanunlar sayılarak din adamlarınca yorumlanarak uygulanmasıdır. Ziya Gökalp ancak bu unsurlardan kurtulabilen devletlerin çağdaş devlet olabileceklerini iddia eder.¹³⁴

Ziya Gökalp, milletin sahip olduğu hakları kısıtlayacak hiçbir unsurun olamayacağını savunur. Modernleşmenin şartı olarak din ve hukukun ayrılması

¹³³ Şaban Ali Düzgün, **Değişim Kavramı ve Toplumsal Değişimin Şartları**, AÜİFD, c.38, s31

¹³⁴Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.177

gerekir. Modern devlet demokratik devlet demektir. Bağımsızlığı olmayan bir devletten söz edilemez. Modern bir devlet oluşturulmak isteniyorsa, dinin devletin alanına müdahale etmemesi gerekir. İslam dini modern bir devlet oluşturmamıza engel olacak bir din değildir. Çünkü ona göre modernlik ve İslamiyet asla çatışmaz. İslami bir devletin aynı zamanda modern bir devlet de olabileceğini ifade eder.¹³⁵

Ziya Gökalp modern devlet yapısında gökten inmiş emirlerin ve katı kuralların hukukta yeri olmadığını ve hukukta ikili yapının çok zararlı olduğunu vurgular. Bu durumu Devlet şiirinde şöyle ele alır,

Lakin hukuk dinden ayrı bir iştir,

Bırakılmış ulü'l emre, devlete.

Hukuk örfü uymayınca değişir,

Örfe uydur! Demiş Tanrı, millete

Devletimde halkın örfü hakimdir,

Başka kuvvet ona tahdid edemez.

Kanun, hakka, hakim değil, hadimdir.

Sebep yokken, ferdi takyid edemez!...¹³⁶

Bu şiirden de anlaşılacağı üzere Ziya Gökalp dinin, hukuk ve devlet yapılanmasından uzak durması gerektiğini ortaya koymaya çalışır.

Modern devlette kanun koyma ve devleti yönetme yetkisi tamamen millete ait olup, millet kendi kendini yönetmelidir. Hukuk karşısında milletin bütün fertleri eşit haklara sahip olmalıdır. Hiçbir birey, hiçbir aile ve hiçbir sınıf özel haklara sahip olmamalıdır. Bu yüzden modern hukukun ilk amacı çağdaş bir devlet kurmak, ikinci

¹³⁵ Ziya Gökalp İttihat ve Terakki Kongresi I, **İslam Mecmuası**, c.2, s.48, Şubat 1943, s 75

¹³⁶ Ziya Gökalp, **Yeni Hayat Doğru Yol**, s.33

amacı kurumların bağımsızlığını sağlamak üçüncü amacı da modern bir aile kurumu oluşturmak olmalıdır.¹³⁷

Yeni kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nde oluşturulacak olan hukuk sisteminde Ziya Gökalp'in değindiği bir başka alanda aile hukuku meselesidir. Bu konu hakkında düşünürümüzün fikirlerini daha iyi anlamak adına ayrı bir başlıkta değerlendirmekte fayda vardır.

4.3.1.Aile Hukuku

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan kısa bir süre sonra başlayan kanunlaştırma hareketlerinin son örneklerinden biri de 25 Ekim 1917 yılında kabul edilen Hukuk-i Aile Kararnamesidir. Bu kararname, aile hukuku alanında İslam ve Osmanlı hukuk tarihinde ilk örnek sayılır. Osmanlı Devleti'nde yaklaşık bir buçuk sene yürürlükte kalır. Kararname iki kitap içerisinde 9 bölümden ve 21 fasıldan oluşur. Birinci kitap evlenme ikinci kitap ise boşanmayı konu edinir.¹³⁸

Kararnameyi doğuran sebepler arasında özellikle Şeriyeye mahkemelerinde hâkimlerin davaları eskiden olduğu gibi fıkıh kitaplarına ve fetva mecmualarına bakarak yönetmesi yer alır. Hâkimlerin hukuk melekesi açısından yetersizliği ve aile hukukuna dair davaların çoğalması aile hukukunun bir kanun şeklinde tespit edilmesi ihtiyacını hissettirmektedir.¹³⁹ Dönemin hukukçuları da bu ihtiyacı göz önüne alarak bir aile kanununun hazırlanmasının gerekliliği üzerinde dururlar. Nitekim Talat Paşa'nın emriyle İttihat ve Terakki genel merkezi üyeleri bu alanda yapılacak reformlar konusunda bir rapor hazırlarlar. Bu üyeler arasında yer alan Ziya Gökalp'te sunduğu rapor içerisinde birçok maddeye değinir. Bunlar arasında aile ve miras hukukunun kanunlaştırılması maddesi de yer alır.¹⁴⁰

¹³⁷ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s175

¹³⁸ Orhan Çeker, **Hukuk-i Aile Kararnamesi**, Mehir Vakfı Yayınları, Konya, 1979

¹³⁹ Mehmet Akif Aydın, **İslam Osmanlı Aile Hukuku**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayinevi, İstanbul, s.154

¹⁴⁰ Mehmet Erişirgil, **a.g.e.** s.164

Ziya Gökalp'in üzerinde önemle durduğu unsurlar arasında çağdaş aile kurumu çok önemli bir yer tutar. Yeni kurulacak olan devlette toplumun en önemli esaslarından olan aile birimine çok önemli roller düşmektedir. Bir konuya açıklık getirmekte fayda vardır ki o da Ziya Gökalp'in aile üzerindeki tartışmaları ve önerdiği reformlar genellikle, kadınlar ve onların toplumdaki statüleri üzerine olmuştur. Ona göre Modern dünyada kendimize bir yer bulmak istiyorsak ve medeniyet alanından bir ilerlemeden söz edilecekse kadının da, toplumdaki yerinin de bu bağlamda göz ardı edilmemesi gerekir.

Türk kadının toplumdaki yeriyle ilgili yeni çalışmalar yapılması devletin kalkınması için en acil ihtiyaçtır. Ziya Gökalp bu konuda ki çalışmalarına kadının tarihteki yerini inceleme altına almakla başlar. Eski Türk devletlerinde kadınların yüksek sosyal statüye sahip olduklarını belirtir. İslam'ın ilk devirlerinde kadınların sahip oldukları yüksek statünün, Bizans ve İran etkileriyle bozulduğunu iddia ederek, Yüzü peçeyle örtmek, kadınları hareme kapatmak gibi kuralların İslam'ın kabul ettiği yabancı gelenekler olduğunu söyler.¹⁴¹ Ziya Gökalp kadınların maruz kaldığı bu farklılaşmaya şiddetle karşı çıkar. Kadınlara, annelerimize, kız kardeşlerimize ve hanımlarımıza kim bizden daha aşağılanmış gibi davranılabilir diyerek bu durumu sorgular. Bu konu hakkında yazdığı Kadın adlı şiiri burada vermek isabetli olacaktır.

Cemiyetin üç rüknü var. Birincisi aile!

Bu diyanet yuvasını kuran sensin, kadındır.

Medeniyet bayrağını sensin alan ilk, ele,

Altın harfle yazılacak ona senin adıdır.

Millet yalnız yapılamaz, bunu ancak dirlikte

Kadın erkek: İki vicdan birleşerek yapacak

¹⁴¹ Uriel Heyd, , **Gökalp'in Hayatı ve Eserleri**, s.69

İlk ma'betler ayrı idi, şimdi artık birlikte

İki cins bir irfanda bir Allah'a tapacak!¹⁴²

Kadına toplumda nasıl bir statü verildiğini, düşünürümüzün zihnimde ki kadın tasavvurunu daha iyi anlama adına Aile adlı şiirine de yer verelim,

Bir kadın var ki ya annem, ya kardeşim. Ya karım

Odur bende en mukaddes duyguları yaşatan...

Bir diğeri sevgilim ki günüm, ayım, yıldızım,

Odur bana hayattaki şiirleri anlatan!...

Bu mahluklar nasıl hakir olur şer'in gözünde?...

Bir yanlışlık var mutlaka müfessirin sözünde!...

Ailedir bu milletin, bu devletin esası,

Kadın tamam olmadıkça eksik kalır bu hayat...

Ailenin adle uygun olmak için binası,

Nikah, talak, miras: Bu üç işde gerek müsavat.

Bir kız, irste yarım erkek, izdivaçta dörtte bir

Buldukça ne aile, ne de erkek yükselir...¹⁴³

Ziya Gökalp, kadınlar adına İslam hukukundan bazı haklar talep eder. Kadının toplumdaki statüsünün gözden geçirilmesinin gerekliliğini vurgular. Ziya Gökalp'in bu düşüncelerini İlhami Güler, şu açıklamalarla destekler, Kadın sorununun üç ayrı temelini teker teker incelenmesi gerekir. Bu üç temel; Kuran'da kadın, Hadis'te kadın, İslam Tarihi'nde kadın konularıdır. Çünkü üçünde de ortak

¹⁴² Fevziye Abdullah Tansel, **a.g.e.** s.121

¹⁴³Ziya Gökalp, **Yeni Hayat Doğru Yol**, s.32

alanlar bulunsa da çokça farklılıklar da mevcuttur. Kur'an, açıkça insan olarak her iki cinsin de Allah karşısındaki hukuki statülerinin eşit olduğunu vurgulamaktadır.¹⁴⁴

Bütün bu anlatılanlardan da yola çıkarak, Ziya Gökalp o dönemde uygulanan İslam hukuku kurallarını yanlış ve eksik bulur. Bundan dolayı bu hükümlerin kaldırılmasını önerir. İslam'da var olan birden fazla evlilik unsurunun, İslam öncesi Araplarda ve Hristiyanlarda var olduğunu, bunu da kaldıracak olan kurumun hukuk olduğunu belirtir. Boşanma hakkının mahkemeye ait olduğunu ve kız çocuğu ve erkek çocuğunun mirastan eşit pay alması gerektiğini demokratik devlet yapısına uygun olacağını savunur.¹⁴⁵

Hazırlanma sürecinde Ziya Gökalp'in çok büyük katkılarına olduğu 1917 Aile Reformu, onun isteklerinin bir kısmını gerçekleştirmiştir. Bu yasa sayesinde evlilik sadece dinsel bir unsur olmaktan çıkmıştır. Çok eşlilik tamamen kaldırılmış olup, evlilik sözleşmesinde yer alacak olan maddeyle evliliklerde tek eşlilik esas alınmıştır. Ziya Gökalp'in önerileri ancak Atatürk tarafından tam olarak gerçekleştirilmiştir. 1926 yılında Türkiye, İsviçre Medeni Kanununu kabul ederek kadınlara da erkeklere verilen hakları tanımış olup erkek-kadın eşitliği tam manasıyla sağlanmıştır.¹⁴⁶

4.4.İÇTİMAİ USULİ FIKIH VE ÖRF

Modernist İslamcılar içtihat kapısının kapanmadığı fikrini ileri sürerek dini kurallarda yenilikler yapılmasının şart olduğunu iddia ederler. Dini kurallarda yenilikler yapılması için iki temel görüş öne sürerler. Bu görüşler;

- 1.İnanç ilkelerini modern ilmin verileriyle uzlaştırmak.
- 2.Hukuk sistemini yeni ihtiyaçlara göre geliştirmek ve değiştirmek.

¹⁴⁴ İlhami Güler, **Kur'an'da Kadın-Erkek Eşitsizliğinin Temelleri**, İ.A.D. 1991, c.5, s.4, s.310

¹⁴⁵ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.75

¹⁴⁶ Abdülkadir Şener, **İctimai-i Usül Fıkıh Tartışmaları**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İ. İ.E.D. D., C.5, s.23

Bu iki madde üzerinde çok büyük sorunlar yoktur. Zaten İslam dininin ilme verdiği önem ve din ile ilmin arasında hiçbir çelişkinin olmayacağı üzerinde tüm düşünürler hem fikirdir. Birçok İslamcı İslam hukukunun hiçbir değişikliğe ve gelişime ihtiyacı olmadığını, zaten İslam hukukunun mükemmel bir sisteminin olduğunu savunurlar. Fakat Ziya Gökalp hukuk sisteminin modern hayata ve ihtiyaçlara göre sistemleştirme fikrini benimser ve bu konu hakkında yeni düşünceler üretir.

Ziya Gökalp o dönemde yayınlanan İslami yayınları beğenmeyerek kendisi gibi din alanında gerileme olduğunu ve hurafelerin yayıldığını düşünen insanlarla birlikte İslam Mecmuasını yazmaya başlar. On beş günde bir masraflarını İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin karşıladığı dergiyi dini bir hayat, hayatlı bir din manşetiyle yayınladılar.¹⁴⁷ İslam Mecmuasındaki yazarlar İslamiyet'in, şer'i, fıkhi, ahlaki, ictimai, tarihi meselelerini konu edinirler. Bu dergide çalışan yazarların geneli geleneksel eğitimin yanı sıra modern eğitimde almış insanlardı. Ortak düşünceleri ise İslam dinini içinde bulunduğu şartlar içinde yeniden inceleme altına alarak İslam'da bir reform gerçekleştirmektir.¹⁴⁸

Bu dergiden bahsetmemizin sebebi Ziya Gökalp'in İslamlaşma- Modernleşme adı altında ele aldığı din, şeriat, fıkıh ve örf konularını bu dergideki yazılarında konu edinmesinden dolayıdır. Bu dergide bizim konumuzda geçecek olan fıkıh ve ictimaiyat, ictimai usul-i fikh, husn ve kubuh, örf nedir? başlıklarını ele alır. Derginin üzerinde durduğu en önemli konu ise fıkıh meselesidir. Bir diğer önemli konu ise fıkıhın temel kaynağı olarak gösterdiği örf unsurudur.¹⁴⁹ Bu fikirler İslam dünyasında çok şiddetli tartışmalara yol açmıştır. Ziya Gökalp'in bu düşünceleri çok fazla destekçi de bulur. Onların arasında Halim Sabit ve Mustafa Şeref en önemlileridir. Bununla birlikte bu düşüncelere şiddetle karşı çıkanlarda yok değildir. Bunların arasında en çok bilinen isim ise İzmirli İsmail Hakkı, Sebil'ür Reşat dergisinden ortaya atılan bütün iddialara karşı sert cevaplar verir. Bu konulara ileride genişçe

¹⁴⁷ Kazım Nami Duru, **Ziya Gökalp**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1949, s.93

¹⁴⁸ Masami Arai, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, (Çeviren: Tansel Demirel), İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.131

¹⁴⁹ Masami Arai, **a.g.e.**, s.131-136

değınilecektir. Fakat öncelikle Ziya Gökalp'in bu konu hakkındaki görüşlerini inceleyelim.

4.4.1. Fıkıhın Kaynağı ve Metodolojisi

İnsanların amellerini ikiye ayırarak değerlendiren Ziya Gökalp, bu amellerin fayda ve zarar (nefs'ü zarar) ile güzellik ve çirkinlik (hüsn-ü kubh) olduğunu ifade eder. İnsanların fiillerini faydalı ve zararlı olarak inceleyen ilme, tedbir; iyilik ve kötülük olarak inceleyen ilme de İslam'da fıkıh dendiğini söyleyerek kendi içinde iyilik ve kötülük içeren fiilleri de dini ibadetler ve hukuki muameleler olarak ikiye ayırır.¹⁵⁰

Ziya Gökalp'in bu düşünceleri hakkında özellikle Sebil'ür Reşat dergisinde yazan İzmirli İsmail Hakkı'ya çok fazla sorular sorulmaktaydı. İzmirli İsmail Hakkı da sorulan bu sorulara cevap vererek tartışmaya dâhil olur. İsmail Hakkı makalesine fıkıh ilmimizi insana dünyevi ve uhrevi fayda ile zarar veren işlerin hükümlerini verdiğini yazarak başlar. Yazının devamında ise fıkıhın insanın amellerini fayda ve zarar yönünden ele aldığını vurgular. İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin ünlü fıkıh tanımı olan "Nefsin kendi lehinde ve aleyhinde olan şeyi bilmesidir" sözlerini delil olarak gösterir. Sonuç olarak da fikhimizin insanın amellerinin fayda ve zararla ilişkilendirerek amellerin fıkıhtan ayrılması doğru değildir diyerek Ziya Gökalp'in görüşlerini reddeder.¹⁵¹

Ziya Gökalp, İslam Fıkıhını menasik-i İslamiyye ve hukuk-ı İslamiyye diye iki bölüme ayırır.¹⁵² Yani fikhî ibadet ve hukuk diye ikiye ayıran Ziya Gökalp, son dönemde fıkıhın özellikle hukuk anlamında kullanıldığını ileri sürerek fıkıhın, hukuku İslamiyye ismiyle eş anlamlı olduğunu söyler.¹⁵³ İsmail Hakkı, Ziya Gökalp'in bu iki ayrımını doğru bulmaz. İslam âlimlerinin fikhî dörde ayırdığını söyler. Bunlar:

1.Mahza hukukullah (yalnız Allah'ın hukuku)

¹⁵⁰Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.20

¹⁵¹ İzmirli İsmail Hakkı," Sebil'ür Reşat'a 12 Sual ve Cevapları", **Sebil'ür Reşat**, C.12, S.292, Nisan 1914, s.94

¹⁵²Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.21

¹⁵³ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.21

2.Mahza hukuk-u ibad (Yalnız kulların hukuku)

3.Allah'ın hakkı ile kul hakkını bir araya gelip Allah'ın hakkının üstün olduğu hukuk.

4.Allah'ın hakkıyla kulun hakkının bir araya gelip kul hakkının üstün olduğu hukuk.

Bu maddelerde geçen hukukullah genel hukuk demektir. Bunu da sekize ayırır. Hukuk-u ibad özel bir meseleyle ilgili olan hukuk anlamına gelir. Örneğin kişinin alacakları (kan hakkı) gibi. Bu gibi örnekleri verdikten sonrada şöyle der, menasik-i İslamiyye hukuk-u İslami'ye dâhildir ve hukuk-u umumiyye (kamu hukuku) dendir. İbadet ve hukuk diye ikiye ayrılırsalar da bunların bağımsız bir bölüm olmayacağını açıklar. Çünkü ibadetler ahiretle ilgili hükümlerle, hukukta dünya ile ilgili hükümlerle ilişki kurmalıdır. Fakat ibadetler sıhhat ve fesat gibi dünya hükümleriyle ilişkilendirilebileceği gibi hukukta vucub, hürmet ve mubah gibi ahiret hükümleriyle ilişkilendirilebilir der. Bu durumu da şöyle açıklar, bu satış geçerlidir (sahih) geçersizdir (fasid) denilebileceği gibi haramdır, mekruhtur, mubahtır da denilebilir. Yani fıkıh ilminde her konunun hükmü ayrıdır. Fakat bunlar birbirinden ayrı değildirler.¹⁵⁴

Ziya Gökalp fikhı yukarıda verdiğimiz gibi açıkladıktan sonra kaynağını iki temele dayandırır. Bunlar, nass ve örfür.¹⁵⁵Bu iki kaynağı şu şekilde açıklar. Fikhın kaynağı ikidir. Nakli şeriat ve ictimai şeriat. Nakli şeriat tekâmülden mütealidir. İctimai şeriat ise ictimai hayat gibi sürekli döner, bir sayruret (devinir) halindedir. O zaman fikhın bu bölümü İslam ümmetinin ictimai tekâmülüne tabi olmak zorundadır. Fikhın naslara dayanan esasları kıyamete kadar sabit kalacak ve değişmeyecektir. Fakat bu esaslar insanların örfüne, fakihlerin icmasına dayanmış olan ictimai uygulamalar olmalı ve her asrın hayati gerekenlerine uyum sağlamalıdır der.¹⁵⁶

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Ziya Gökalp nassı nakli şeriat olarak ifade ederken örfü de ictimai şeriat olarak ifade eder. Örfü toplumsal hukuk ve kanun

¹⁵⁴ İzmirli İsmail Hakkı, **Sebil'ür Reşat**, c.12, s.94-95

¹⁵⁵ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.21

¹⁵⁶ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.16

olarak görür ve onun toplumsal ilerleme, değişim halinde olduğunu da izah eder. Fıkhın naslara ait olan kısmının hiçbir zaman için değişmeyeceğini vurgular. Bu esasların ve fıkıhçıların üzerinde anlaştığı toplumsal uygulamaların her asrın ihtiyaçlarına uyması gerektiğinin de altını çizer.

İslam hukuku kitaplarının fıkhın kaynaklarına yaklaşımı genelde aynıdır. Fıkhın kaynaklarından kastedilen ise İslam hukukunun dayandığı delillerdir. İslam hukuku kaynakları üzerinde görüş birliği mevcuttur. Kaynaklar çeşitli bakımlardan kısımlara ayrılmıştır.

1. Asli kaynaklar (nass): Kitap ve sünnet
2. Tabi kaynaklar: icma, kıyas, istihsan, mesalih-i mürsele, sedd-i zerai, örf şeklindedir.¹⁵⁷

Hayrettin Karaman'a göre ise en önemli olanı 1. Nakli 2. Akli veya 1. Asli 2. Fer-i ayırımıdır.¹⁵⁸Ziya Gökalp ise fıkhı hem vahye hem de ictimaiyyete dayandırır. Yani İslam şeriatı hem ilahi hem de ictimaidir. Fıkhın nakli kaynakları aslidir ve değişmez. Kur'an ve sünnet korunmuş olup elimize değişmez bir şekilde ulaşmıştır. Şeriat ilahi olduğu için en mükemmel halindedir. Dinin esaslarını diğer ictimai kurumlar gibi kabul etmek doğru değildir. Çünkü din tam bir teslimiyetle inanıldığında dindir. Aksi halde mutlak ve değişmez olduğuna inanılmayan din, din değildir.¹⁵⁹

Ziya Gökalp fıkhın kaynaklarından olan nassın büyük bir özenle araştırıldığını ve bundan dolayı Tefsir ve Hadis ilimlerinin ortaya çıktığını söyler. Ayrıca fıkhın hükümlerinin nasslardan hangi yollarla çıkarıldığını ve birbirleriyle nasıl ilişkilendirildiğini ortaya koyan Fıkıh Usulü ilminin de bu sebeple doğduğunu ifade eder.¹⁶⁰ Ona göre fıkıh sadece diyani hükümleri yani müftülerin fetvalarını

¹⁵⁷ Abdülkerim Zeydan, **İslam Hukukuna Giriş**, (Çeviren: Ali Şafak), Kayhan Yayınları, İstanbul, 1985, s. 275-276

¹⁵⁸ Hayrettin Karaman, **Ana Hatlarıyla İslam Hukuku-1/ Giriş ve Amme Hukuku**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1984, s110-111

¹⁵⁹ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.16

¹⁶⁰ Hayrettin Karaman, **a.g.e.** s.21

kapsar. Fıkıh usulü sadece dine ait hükümlerden çıkarılan kuralları belirleyecek ve kitap, sünnet, kıyas ve icma esaslarına dayanacaktır.¹⁶¹

4.4.2.Fıkhın Kaynağı Olarak Örf

Ziya Gökalp örfün mahiyetini ortaya koyarken öncelikle onun ne olduğunu anlamamız için ilk olarak ne olmadığını bilmemiz gerektiğini belirtir. Bu konu hakkında özellikle örf ve adetin birbirine karıştırıldığına dikkat çeker. Ona göre bazı örfler adet, bazı adetler de öftür. Ama bu örf ve adet aynı şeyler demek değildir. Her adet örf olmadığı gibi her örf de adet değildir. Geçmişten günümüze gelen toplumsal kural olan adetler bireysel değildir, bize atalarımızdan kalmıştır. Adetler zaman içinde insanlar tarafından kabul gördüğü gibi geri de çevrilmiştir. Fakat örf için böyle bir şey söz konusu değildir. Örf insanlar, tarafından kabul edilen kurallardır. İnsanlar tarafından kabul görmüş adetler örfün içine girer. Reddedilenler ise dışında kalır. Örfün, toplum tarafından kabul edilmesi şarttır. Aynı zamanda örf toplum tarafından kabul edilmiş veya geri çevrilmiş olan kuralların birbirinden ayırt etme ve seçme yetisine sahip demektir. Ziya Gökalp kabul edilen kurallara maruf reddedilen kurallara da münker demiştir. Marufun insanların güzel, iyi olarak gördüğünü, münkeri ise çirkin ve kötü kurallar olarak gördüğünü ifade eder.¹⁶²

Her toplumda var olan hukuk, gerçek hayatın sonucu olan örften oluşur. Bu örf, kitaplarda yazılı olan kuralların açıklayıcısı ve vicdanlarda var olan gerçek hayata uygulanan kurallardır.¹⁶³ Bir kuralın toplumsal olabilmesi için hem ferdin doğasının dışında hem de ferdi iradesinin üstünde yer alması gerekir. Toplum fertlerin toplamı değil, onların bir araya gelmesinden dolayı oluşan özel bir gerçekliktir.¹⁶⁴Ziya Gökalp örfü hayati tabiatın dışında ve ferdi, iradenin üzerinde görür. Bu durum gelişigüzel ortaya çıkamayacağı için, örfün bireye, kendisini ya korkutma yoluyla ya da sevdirmeye yoluyla kabul ettirmesi gerektiğini savunur. Ona

¹⁶¹ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**,

¹⁶² Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.28

¹⁶³ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.22

¹⁶⁴Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.29

göre toplum tarafından onaylanmış bir adeti yerine getirdiğimiz zaman bu durum insanlar tarafından iyi karşılanır. Birey kabul görmüş kurallara uyduğu zaman toplum bu bireyi sever. Fakat bir hurafeyi ya da toplum tarafından hoş karşılanmayan bir harekette bulunduğu zaman, halkın onu alaya almasıyla ya da lanetlemesiyle karşı karşıya kalır. Halk tarafından böyle bir tepkiyle karşılaşmak, bir nevi toplumsal ceza olduğundan dolayı, bu durumun korkusuyla birey olumlu ya da olumsuz kurallara uymayı göz ardı edemez.

Ziya Gökalp örfün bizi bu şekilde sevgi, aşk gibi veya ceza gibi kuvvetlerle kontrol altında tuttuğunu ifade eder. Birinci durumu örfün cemel sıfatıyla, ikinci durumu da celal sıfatıyla tanımlar. Örfü hem yapmak isteyeceğimiz hem de yapmak zorunda olduğumuz işler olarak görür. Aynı zamanda örfün yapılabilen işler olduğunun da altını çizer. Bu durumu da şu şekilde açıklar, bireylerin fiilleri toplumsal kural olarak örften biraz uzak olduğundan dolayı Kur'an-ı Kerim'de marufu emrediniz münkeri nehy ediniz emrinin olduğunu söyler. Yani kişilerin bütün fiilleri maruf ya da münker olsaydı müminlere Allah tarafından böyle bir emir gelmezdi der. O zaman örfü cemaatte zahiri (açık) olarak değil de, içtimai bir imanla inanılan, içtimai bir aşkla sevilen kurallarda aramanın daha doğru olduğunu savunur.¹⁶⁵

Ziya Gökalp örfün ne olduğuna değindikten sonra örfün tarihi hakkında bilgi verir. Müslümanlar hukuki ihtiyaçlarını karşılamak için ilk olarak Kur'an-ı Kerim'e başvuruyorlardı. Aynı zamanda bu toplum hızlı bir şekilde genişlediğinden dolayı toplum yapısında, örflerinde ve adetlerinde köklü değişiklikler de yapıyorlardı. Örfün bazı ayrıntılarına Kur'an-ı Kerim'den çözüm bulamadıkları zaman da sünnet ve hadise başvuruyorlardı. Bu konuyu İmam-ı Malik'in uygulamasından örnek verir. İmam-ı Malik'i Medine halkının adetlerini de sünnetin toplum arasında yayılmış şekli olarak kabul ederdi ve onunla uygulamada bulunurdu der. İmam-ı Malik'in bu uygulamasını kendi düşüncesine delil olarak gösterir. Örfün ihtiyaçlarına bu kaynaklarda da rastlanmayınca icma ve kıyas yöntemine başvururdu. İmam-ı Azam'ın örfün bağımsız bir esas olması gerektiğini düşündüğünden dolayı,

¹⁶⁵ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.29

insanların ihtiyaç durumu göz önünde bulundurularak bazı durumlarda kıyasa tercih etmek üzere istihsan (güzel bulma) kuralını bulmuştur. İmam Ebu Yusuf'tan ise nass ile örfün çeliştiği durumlarda eğer nassın örften doğma durumu mevcut ise örfe itibar edilir görüşünü aktarır.

Ziya Gökalp bu konulara açıklık getirdikten sonra içtihat ve örf konusuna da değinmiştir. İctihadın örften doğduğunu savunmuştur.¹⁶⁶ İzmirli İsmail Hakkı bu duruma şiddetle karşı çıkar. İctihadın, kesin bir delil bulunmayan şer'i bir mesele hakkında şeriat hükümlerinin delillerinden biriyle hüküm verme ihtiyacından ortaya çıktığını ifade eder. İctihadın fikhin ibadet kısmında da hukuk kısmında da geçerli olduğunu söyler. İctihadın örfe uyum sağlamak amacıyla ortaya çıkmıştır diye bir ifade kullanmanın çok yanlış bir düşünce olduğunu, ilim adamlarının böyle bir söze asla itibar etmeyeceklerini söyleyerek Ziya Gökalp'i çok sert bir dille eleştirir.¹⁶⁷

Ziya Gökalp bütün bu anlatılanlardan sonra örf ile fikhin gelişmesinin ve kısımlara ayrılmasının beraber olduğunu birbirlerine bağlı olduklarını söyler. Bundan dolayı da örfü, fıkıh ve fıkıh usulünden ayrı düşünmenin doğru olmadığını ifade eder. Fıkıh ile ilgili çalışmalar yapılmış olup Fıkıh Usulü ilmi ortaya çıktığı gibi, örf hakkında da böyle bir çalışmanın yapılmasının gerekliliğini savunur. Örflerin toplulukların gelişmesine göre nasıl değiştiğini, bu değişme ve gelişmelerin fikhî ne yönde etkilediğine dair bir incelemenin neden olmadığı hakkında cevaplar arar. Sosyolojinin bir ilim olarak ancak yakın zamanlarda ortaya çıktığını bu yüzden de bu tarz çalışmaların yapılmasını geçmiş dönemlerden beklemenin haksızlık olduğunu ifade ederek bu çalışmaların artık şimdiki aydınların ve fakihlerin görevi olduğunu iddia eder.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.30

¹⁶⁷ İzmirli İsmail Hakkı, "İctihad'ın Bais-i Tevellüdi", **Sebil'ür Reşat**, C.12, S.297, 1914 Mayıs, s. 190-195

¹⁶⁸ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.24

4.4.3. Uygulama ve (Amel) Bakımından Örf ve Nass İlişkisi

Ziya Gökalp şeriatı fiilleri hüsn ve kubhuna (iyilik ve kötülük) iki ölçüte göre belirler. Bunlardan birincisi nass ikincisi örfür. Nass kitap ve sünnettir. Örf ise toplumun hal ve tavrında ortaya çıkan toplumsal vicdandır der.

Fıkıhın kaynağı olarak ele aldığı nass ve örf'e nasıl bir anlam yüklediğini izah etmiştik. Fakat amel bakımından ele aldığı nass ve örf arasındaki ilişki tartışmalara sebep olmuştur. Hüsn ve kubh bakımında amellere nisbet edilen hükümleri nassa göre vacib ile haram, örf'e göre maruf ve münker olarak isimlendirildiğini söyler. Bundan dolayı da örfün görevinin toplumda sadece maruf ile münkeri birbirinden ayırt etmek olmadığını savunur.

Müminlerin iyi ve güzel gördüğü şeyler Allah katında da iyi ve güzeldir hadis-i şerifinden ve örf ile amel nass ile amel gibidir fıkıh hükmünden yola çıkarak örfün, ihtiyaç halinde nassın yerini tutacağını öne sürer. Ziya Gökalp bu hadis-i şerif ve fıkıh hükmünü delil göstererek örfün gerektiği zaman nassın yerini alabileceğini Müslümanların nasıl ki nassların emrettiği yasaklara ve emirlere uyuyorsa marufu emretmek ve münkeri yasaklamakla da mükellef olduklarını iddia eder. Ayrıca buna delil olarak fıkıhın hem vahye hem de ictimaiyyete dayandığını söyler. Yani İslam şeriatı hem ilahi hem de sosyal (ictimai) dir der.¹⁶⁹ Ziya Gökalp örfün ilahi oluşunu şu şekilde anlatır. Mademki toplumların, ahlaki adetleri, hukuki kuralları, toplumsal vicdanları siyasi düşünceleri ferdi iradelerden bağımsız ve onlara hâkim olan doğal kanunlara uyarlar o zaman bu sünnetleri test eden başka kim olabilir? O halde örfte nass gibi hakiki ve açık bir surette değil kapalı ve mecazi bir anlamda ilahi bir esas taşıyamaz mı? Diyerek örfünde ilahi bir anlam taşıdığını savunur. Fakat bu ilahi oluşunu nass gibi açık bir şekilde ortaya koyamadığını bunun mecazi anlamda olduğunu iddia eder. Ziya Gökalp, İmam Ebu Yusuf'un nass örften doğmuş ise örf'e itibar edilir sözlerinin üzerine toplumsal olaylara ait olan nassların tamamının örften çıkmış olma ihtimalini sorar. Ziya Gökalp'in bu ifadelerini Nuray Mert şu şekilde yorumlar, Ziya Gökalp'in bu sözleri seküler hukuka dini bir anlam kazandırma

¹⁶⁹ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.17

çabasıdır. Bu gayretin Durkheimci bir yaklaşım olduğunu vurgular. O gelenekler doğrultusunda toplumsal olana kutsallık yüklemiş veya kutsal olanı toplumsal olanla açıklama gibi bir çaba sarf etmiştir der.¹⁷⁰

Bu konu hakkında Halim Sabit şeriat nassı ne kadar önemsiyorsa örfü de o derece önemsiyor diyerek Ziya Gökalp'i bu düşüncelerinde yalnız bırakmayarak destekler.¹⁷¹ Hükümlerin iki ilahi esasa dayandıklarını söyleyerek örfü de ilahi kabul eder. Ashab ve fakihlerin yaşadıkları dönemlerde ortaya çıkan olaylarda hükümleri nassda olmayan birçok örneğe rastlanılır. Bu durumda çok doğaldır. Çünkü nasslar sınırlıdır. Fakat toplumsal olayların sadece bir kısmı bile sınırlamış değildir. Zaten sınırlanması da mümkün değildir. O zaman bunların tümünün cevabını nasslarda bulmak, bunları sadece bu açıdan halletmek, Allah'ın kudret ve tekvin sıfatlarını anlamamak demektir der.¹⁷²

Ziya Gökalp ve Halim Sabit'in savunduğu bu düşüncelerine reddiye yine İzmirli İsmail Hakkı'dan gelir. İzmirli İsmail Hakkı, örfü fikhın kaynaklarından sayar. Fakat nass doğrudan delildir ama örf nass ile delil olur ifadesinin kullanır. Nassın kendisi zaten delildir, fakat örfün delili nasstır. Bundan dolayı nassı, nass olduğundan dolayı inkâr etmek küfürdür ama örfü inkâr etmek küfür değildir diyerek aralarındaki ayrıma dikkat çeker. Örf ile amel etmek, nass ile amel etmek gibidir demek, nass nasıl genele aitse, nasıl delil oluyorsa örfte aynısıdır demektir. Oysa örf kesinlikle uyulması gerekmediğini, inkârı halinde küfre girdiği konusunda asla nass ile aynı konumda olmadığını ileri sürer. Böyle bir tanımlamayı bu güne kadar hiçbir fikhçının söylemediğini ifade eder. İmam Ebu Yusuf'un nass örften doğmuşsa itibar örfedir sözüne karşı olarak, nass ister örften doğmuş olsun isterse olmasın nassın olduğu yerde nassa aykırı asla cevaz verilmeyeceğini söyler.¹⁷³ Ebu Yusuf'un nassı ihmal etmeyip değiştirmedini, nassı bozmadığını veya sade toplumsal olmayanlara ithaf ederek nassın alanını daraltmadığını söyler. Nass örften doğmuştur diyerek örfü

¹⁷⁰ Nuray Mert, **Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış-Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, s.69

¹⁷¹ Halim Sabit, İctimai Usul-u Fıkıh, **İslam Mecmuası**, C.1, S.5,1914 Mayıs, s.145

¹⁷² Halim Sabit, Örf-Maruf, İctimai Usul-u Fıkıh Münasebetiyle, **İslam Mecmuası**, C.1, S.11, 1914 Haziran, s.322-325

¹⁷³ İzmirli İsmail Hakkı," Sebil'ür Reşat'a 12 Sual ve Cevapları", **Sebil'ür Reşat**, c.12, S.292, Nisan 1914, s.95-97

alanına gelişigüzel genişletmediğini ifade eder. Ebu Yusuf belki nassı örf ile izah etmiş, nassın ne ifade ettiğini örf ile kavramış, anlamış, nassı genişletmiş olabilir der. Örf istediği kadar genişlesin her zaman için nassın alanı içinde sınırlı kalacaktır. Nassa karşı duran ne şeriat ne de fıkıh kuralı vardır. Örfü bu derece nass ile bir tutmak bir eksikliktir diyerek Ziya Gökalp'in görüşlerini çürütmeye çalışır.¹⁷⁴ Ziya Gökalp'te olduğu gibi fakihlerin hemen hemen hepsinin örfü kabul etmelerindeki delil yukarıda geçen hadis- şeriftir.¹⁷⁵ İzmirli İsmail Hakkı örfü, delil gösterirken bu sözün kullanılmasının çok garip olduğunu ifade eder. Çünkü bu söz hadis olmadığını aksine sahabelerden İbn-i Mesud'a ait olan bir söz olduğunu iddia eder.

Yani sonuç olarak İzmirli İsmail Hakkı, örfü delil olarak onaylayan bütün fakihlerin, örfün delil olma durumunu yalnızca nassa karşı olmadığı durumlarda kabul ettiklerini söyler. Çünkü örf nassa karşı olursa onun reddedilmesi vaciptir. Din nassa ne kadar önem veriyorsa örf'e de o kadar önem veriyor demek, nass ile örfün geçerliliğini aynı dereceye çıkarmak demektir der. Amellerin hüsn ve kubhunu örf ve nass kıstasına dayandırır. Örf nassın yerini tutar derse, örf'ten daha güçlü olan delilleri göz ardı etmiş olur bu durum da İslam fıkhına uygun bir davranmış olmaz. Genel olarak İslam fıkhı örfü dikkate almaktadır. Ama örf kesinlikle geçerlidir de demekten kaçınır. Belki şartlara bağlı olarak geçerlidir ifadelerini kullanır.¹⁷⁶

4.4.İctimai Usul-i Fıkıh Nedir?

Geçtiğimiz konuda da ele aldığımız gibi Ziya Gökalp'in anlayışına göre fıkıh iki esasa dayanmaktadır. Bunlardan ilki nass, ikincisi ise örf'tür. Fıkıhın ayet ve hadise dayanan esasları değişmeyen esaslardır. Fakat örf'e dayanan esasları, insan ve toplumun değişimine ayak uydurur. Fıkıhın esaslarından birisi olan nass üzerine ilk dönemlerden itibaren çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar üzerine fıkıh usulü ilmi ortaya çıkmıştır. Fakat örf için böyle bir çalışma ortaya konulmamıştır. Örfün toplumları nasıl etkilediğini, toplumların değişim sürecinde, örfün ne tür değişimlere

¹⁷⁴ İzmirli İsmail Hakkı, Örfün Nazar-ı şer'inde ki Mevkii, **Sebil'ür Reşat**, C.12, S.293, 1914 Nisan, s.130

¹⁷⁵ Zeydan, **a.g.e.**, s.313-314

¹⁷⁶ İzmirli İsmail Hakkı, Örfün Nazar-ı şer'inde ki Mevkii, **Sebil'ür Reşat**, C.12, S.293, 1914 Nisan, s.132

maruz kaldığına dair, örfün usulünü tespit etme amacıyla bir çalışma gerçekleştirilmemiştir. Ziya Gökalp'in teklifi klasik fıkıh ve fıkıh usulü tarihinin yanında örfünde tarihinin ve usulünün de incelenmesidir. Bu ilmin adı da ictimai usul-i fıkıh olmalıdır.¹⁷⁷

Bu konu hakkında günümüzde ciddi bir çalışma henüz yoktur. Fakat herkes tarafından önemli ve üzerinde durulması gereken bir konu olduğu hakkında fikir birliği mevcuttur. Bu konunun seküler hukukta dini geçerlilik sağlama amacıyla olduğunu geçtiğimiz konuda değinmiştik.

İslam şeriatını semavi köklere sahip bir tuba ağacına benzeten Ziya Gökalp, bu ağacın varlık sebebinin dünyevi bir feza ve alanda yaşamak, toplumsal örflerden hava, ısı ve ışık alarak medeni ihtiyaçlarını tatmin etmek olarak görür. Bu ağacın birkaç asır meyve verdikten sonra artık bundan mahrum kalmıştır denilemeyeceğini ifade eder. Ziya Gökalp'e göre İslam şeriatı kıyamete kadar devam edecektir. Buna inananlar bu ağacın her daim canlı olduğuna inanmak mecburiyetindedirler. Çünkü yaşamayan ve yaşatamayan bir kanun hayatın düzenleyicisi olamaz. Tüm bu söylenenlerden fikhın nassa ait bir yönünün olduğu gibi toplumsal bir yönünde olduğundan hareketle ictimai usul fıkıh görüşünü ortaya atar. Sosyolojinin ortaya çıkışı çok yeni olduğundan dolayı bugüne kadar ictimai usul-i fikhın oluşmadığını iddia eder. İctimai usul-i fikhın bir ilim olarak ele alma görevinin şimdiki sosyologlara ve fakihlere düştüğünü ifade eder. Bu görevi ne sadece fakihler ne de sosyologlar tek başına yapabilir. Bu ilmin sosyologların ve fakihlerin birbirleriyle yardımlaşması sonucu ortaya çıkacağını söyler.¹⁷⁸

Ziya Gökalp, İctimai Usul-i Fıkıh makalesinin sonunda şu ifadeleri kullanır, ictimai usul-i fikh, fikhın ictimai kaynaklarını incelemekle birlikte hiçbir zaman fikhın yerine geçmek gibi bir talebi olmamıştır. Nass usul-i fikhın yerini almak gibi bir girişimde bulunmamıştır. Usulcüler hem ayetlerde hem de içtimaiyatta fakihlere

¹⁷⁷ Ziya Gökalp, **Makaleler VII**, s.18

¹⁷⁸ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.24

yardım etmek zorundadırlar. Fakihlerin bu iki unsurlarla yakından ilgilenmek mecburiyetindedirler.¹⁷⁹

İctimai fikhın gerekliliğine inananlardan birisi de Konya Mebusu Mustafa Şeref'tir. Mustafa Şeref bu konular hakkında şunları söyler, Hukukun dayanağı, kapsayıcı ve genel olmasından dolayı toplumsal öftür. Mustafa Şeref toplumun değişmesiyle beraber yeni olayların yaşandığını, bu olayları da eskimiş kurallara uydurmaya çalışmanın sıkıntılı bir durum yaratacağını iddia eder. Aslında yapılması gereken toplumsal hayatın gelişmesini ve adaleti sağlamaktır. Ayrıca fıkıhçıların sözlere tapmasının gereksiz olduğunu ve kurallara doğru yorumlar getirmelerinin onların görevi olduğunu da altını çizer.¹⁸⁰

Bu görüşlere karşı çıkan İzmirli İsmail Hakkı, ictimai usul fikh için ortaya atılan bütün delillerin hiçbirisinin delil sayılmayacağını hepsinin fikh tarafından reddedildiğini iddia eder. Fikh kurallarının toplumsal olaylara yardımcı olmada yeterli olacağını savubur. İzmirli İsmail Hakkı bütün bu ifadelerine rağmen yeni bir fikh yöntemine toplumun ihtiyacının olduğunu da altını çizer. Fakat böyle bir yöntemi geliştirirken, şeriat hükümlerine tamamen bağlı kalınmasının da önemini vurgular. Örf hakkında da fıkıhçıların söylediklerinden daha fazla bir şeyin söylenmemesi gerektiğini ifade eder.¹⁸¹

Tüm bu anlatılanlardan sonra Ziya Gökalp'in hukuku, dinden ayrı olarak düşündüğü sonucuna varılabilir. Ona göre Hukuk devletin işidir. Devlet adlı şiirinde bu duruma şöyle vurgu yapar:

Lakin hukuk dinden ayrı bir iştir,

Bırakılmış ulü'l-emre, devlete,

Hukuk örfе uymayınca değiştir,

Örfe uydur! demiş Tanrı, millete!

¹⁷⁹ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.24

¹⁸⁰ Mustafa Şeref, İctimai Usul-i Fikh Nasıl Te'sessüs Eder?, **İslam Mecmuası**, C.1, S.6, 1914 Mayıs, s.162-166

¹⁸¹ İzmirli İsmail Hakkı, İctimai Usul-i Fikha İhtiyaç Var mı?, **Sebil'ür Reşat**, C.12, S.298, 1914 Mayıs,s.211-216

Devletimde halkın örfü hakimdir,
 Başka kuvvet onu tahdid edemez
 Kanun, hakka, hakim değil, hadimdir,
 Sebep yokken, ferdi takyid edemez!...¹⁸²

Bu mısralardan da anlaşılacağı üzere örf birinci baskın güçtür. Fakat hukuku örfe uyarlarken yapılan bu işi dinle temellendirmeye de çalışır. Hem Kur'an-ı Kerim'deki bildirilen esasların hem de toplumu idare eden esasların (örflerin) Allah'ın kanunları olduğunu iddia eder. Kur'an'da ki ayetlerde göz ardı edilmeden bu ayetlerin yerine örften oluşan bir hukuk sistemi kurulursa dinin de dışına çıkmış olmayacağımızı savunur. Ziya Gökalp'in genel yaklaşımı bu şekildedir. O bu tarz bir izahla yeni kurulacak olan devletin din-devlet ve din-hukuk ayrımına laiklik unsurunun ana zeminini oturtur.¹⁸³ Ziya Gökalp bu görüşleriyle hem İslam hukukunda yenileşme ihtiyacını dile getirmiş, hem de nassın asla değişmez bir yasa olduğuna dair önceki savunduğu görüşlerini terk etmiştir.¹⁸⁴

Ziya Gökalp düşüncelerinde dine her zaman için gereken önemi vermiştir. O sadece dinin hukuk kurallarındaki etkisinin azaltılması taraftarıydı. Fıkıhta örfü birincil kaynak olarak kabul eder fakat bu ilk defa Ziya Gökalp'te karşımıza çıkan bir unsur da değildir. Yani örfü hukukta kaynak olarak kullanan ilk kişi Ziya Gökalp değildir. Ondan önce de örfü kaynak olarak kullanan birçok kişi mevcuttur. Ziya Gökalp'in gözleri üzerine çektiği nokta örfe birincil derecede önem vermesinden kaynaklanmaktadır. Fakat bu durumu mevcut hukuk kurallarına karşı yapılan bir ihtilal olarak görmekte ona yapılan bir haksızlıktır.

¹⁸² Ziya Gökalp, **Yeni Hayat Doğru Yol**, s87

¹⁸³Süleyman Hayri Bolay, "Ziya Gökalp'in Sisteminde Dinin Yeri ve Önemi", **Ziya Gökalp Sempozyumu Bildirileri**, Dicle Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1989, s.138

¹⁸⁴ Uriel Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, s.103

4.5.İslamiyet ve Türk Milliyetçiliği

Fransız ihtilalinden sonra bütün dünyada yayılmaya başlayan milliyetçilik fikri, çok uluslu devletlerde de etkisini göstermiştir. İçinde Türk, Laz, Arnavut, Kürt, Rum gibi pek çok unsuru barındıran Osmanlı Devleti de bu akımdan etkilenmiştir

Hem milliyetçilik akımının etkisiyle Osmanlı Devleti'nin yaşadığı parçalanmalar, hem de Batı medeniyetinin teknik ve askeri açıdan Osmanlı Devleti üzerinde kurmuş olduğu üstünlükten milletini kurtarmak için aydınlar çeşitli fikir arayışlarına girmişlerdir. Ziya Gökalp'in de ifade ettiği gibi bu fikirler ilk olarak çağdaşlaşma düşüncesinden doğmuştur. Bu fikre daha sonra da İslamlaşmak akımının katıldığını son aşamada Türkleşmek akımının ortaya çıktığını söyler. Bu üç akım da bir ihtiyacın sonucunda ortaya çıkan unsurlardır.¹⁸⁵ Bu fikir akımlarının doğup olgunlaşma süreci Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine denk gelmiştir. Bu akımlar Türkiye'nin modernleşmesinde önemli bir yerdedir. Fakat bu akımların arasında Türkçülük akımı farklı bir değere sahiptir. Çünkü laiklikten doğan din reformu hakkındaki fikirler ne İslamcılardan ne de Batıcılardan gelmiştir. Bu fikirlerin sahibi Türkçülerdir.¹⁸⁶

Bu üç akımı ilk defa Yusuf Akçura inceleyip tartışmıştır. Yusuf Akçura Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesinde Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikirleri arasında Türkçülük akımını desteklemiştir. Aynı zamanda İslamcılık fikrine de çok uzak değildir.¹⁸⁷ Yusuf Akçura bu üç akımın birbiriyle olan çelişkisini onaylamıştır. Bunun aksine Ziya Gökalp bu üç akımın kavramlarını Türkçülük çerçevesinin içine almış ve bu akımların çelişmediğine aslında birbirlerini destekleyen düşünceler olduğunu söylemiştir.¹⁸⁸

Ziya Gökalp, Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak adlı kitabında Türkleşmek ve Muasırlaşmak akımlarının üzerinde fazlaca durmuş olup İslamlaşma

¹⁸⁵ Ziya Gökalp, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, s.5

¹⁸⁶ Orhan Türkdoğan. **Milli Kültür, Modernleşme ve İslam**,s.108

¹⁸⁷ Aynur Erdoğan, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak Ziya Gökalp**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011, s.71

¹⁸⁸Uriel Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, s.163-164

unsuru üzerinde neredeyse hiç durmamıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Orhan Türkdoğan bu konu hakkında şu açıklamayı yapar: İslamlaşma fikrine kitabında az değinmesinin sebebi bu fikrin kıymetinin az olmasıyla bir ilgisinin olmadığını aksine kitabında bu fikre az değinmesinin sebebinin İslamiyet'in Türk toplumunda asli inanç sistemi olmasından kaynaklandığını söyler. Batılılaşma ve milliyetçilik fikirleri yeni ortaya çıkan fikirler olduğundan dolayı onların hakkında fazlaca bilgi vermek zorundadır der.¹⁸⁹

Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında sürekli yenilgiye uğraması, aydınlarda olduğu gibi Ziya Gökalp'i de çözüm üretme yoluna iter. Ziya Gökalp Osmanlı toplumunda maddi yetersizliğin yanında motivasyon eksikliğinin de olduğunu ifade eder. Çünkü ona göre askeri hareketlerin başarıya ulaşması için manevi motivasyonla desteklenmesi gerekir. Ortak inanç kişiler arasındaki bağı kuvvetlendirir ve dayanışmayı artırır. Düşmandan ayrışmalarını sağlar.¹⁹⁰Ziya Gökalp ilk olarak İslamiyet'ten halkta vatanseverlik duygularını hareketlendirmek için faydalanır. Askerleri motive ederken hem dinden hem de laik bir esas olan milliyetçilik fikirlerinden yararlanmanın isabetli bir fikir olacağını düşünür. Avrupa devletlerinde görülen milliyetçiliğin kutsal vatan, kutsal toprak, tam bağımsızlık fikirlerinin Osmanlı Devleti'nde de aynı şekilde benimsemesini, böylece milletin Osmanlı Devleti'ni tekrar savunmak için güçleneceğini iddia eder. Çünkü Ziya Gökalp'e göre insanları kutsal bir amaç için ölmeye sevk eden en güçlü duygular din ve milliyetçilik duygularıdır.¹⁹¹

Ziya Gökalp gençlik yıllarında büyük buhranlar yaşamış bunun sebebinin de mefkuresizlik olduğunu söylemiştir. Ziya Gökalp'in gençlik zamanlarında mefkuresi olan din onu yeterince tatmin etmez ve bir arayışa girer. Bu aramalar sonucunda bulunduğu yeni düşünce ise milliyetçilik fikridir. Ziya Gökalp yeni bulmuş olduğu bu fikrin yanında dinin de yaşamasının gerekliliğine inanır.

¹⁸⁹ Orhan Türkdoğan, **Milli kültür Modernleşmesi ve İslamlaşma**, s.144-145

¹⁹⁰Etyen Mahçupyan, **Türkiye'de merkezîyetçi Zihniyet, Devlet ve Din**, Yol Yayınları, İstanbul, 1998, s.191

¹⁹¹Ziya Gökalp **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, s.40

Türkçüler neredeyse tüm tartışmalarının hepsini İslamcılarla yapmışlardır.¹⁹² Çünkü bakıldığı zaman İslami bakış açısı hala o dönem için önemini korumaktaydı. Ziya Gökalp, İslamcıların milliyetçilik ve İslamiyet'in çeliştiği görüşünü reddetmektedir.¹⁹³ Kendi görüşünü ispat etmek ve milliyetçilik ile İslamiyet'in çelişmediğini göstermek ister. Ona göre Türkleşmek ve İslamlaşmak arasında bir çelişki olmadığı gibi çağdaşlaşmayla da bir zıtlık yoktur. Modern hayata göre yaşama ihtiyacı bizi Avrupa'dan bilim ve teknik alanında yardım almaya sevk eder. Manevi ihtiyaçlarımız noktasında Avrupa'nın yardımına ihtiyacımız yok. Bu üç akımın her birinin alanlarını belirleyerek bu üç akımın üçünü de kabul etmeliyiz. Bunların bir ihtiyaç neticesinde ortaya çıktığını unutmayarak çağdaş bir İslam Türklüğü oluşturmalıyız görüşünü savunur¹⁹⁴

Ziya Gökalp milliyetçilik fikrinin Osmanlı Devleti için bir tehdit olduğunun bilincindedir. Milliyetçiliğin, Osmanlı Devleti'ne vermiş olduğu zararlardan kurtulmanın çaresi, toplum olarak milliyetçilik fikrine sarılmaktan geçer. Aksi takdirde devletin geri kalan kısmı da parçalanacaktır. Ziya Gökalp bu konuyu şu şekilde açıklar: 'Osmanlı Devleti'ni yüz senedir parçalayan bir mikrop var. Bu mikrop Osmanlı Devleti'nde ve İslamiyet'te büyük yıkımlara sebep oldu. Fakat artık bu durumu tersine çevirerek verdiği zararları telafi etmeye çabalamaktadır. Bu mikrop milliyetçilik fikridir ifadelerini kullanır. Bu fikrin şimdiye kadar Osmanlı Devleti ve İslamiyet'e hep zararlarının dokunduğunu söyler. Müslüman milletlerin çoğu esaret altındadır. Bu esareten kurtulmanın ve Batı karşısında ezilmemenin tek şartının milliyetçilik fikrine tutunmak olduğunu belirtir.¹⁹⁵

Ziya Gökalp, Müslüman kavimlerinin kurtuluşunun oturup ümit etmek yerine, kurtuluş için çabalamalarından geçtiğine inanır. Ona göre bunun çaresi kavimler arasında milliyetçilik fikrinin yayılması ve özgürlüklerini ellerine almalarından geçer. Ziya Gökalp hadiste geçen her kavmin kendine ait bir kurtarıcısı vardır sözünü de bu duruma kanıt mahiyetinde gösterir. Ziya Gökalp o dönemde

¹⁹² Bedri Mermutlu, "Ziya Gökalp ve Mehmet Akif ya da Türkçülük-İslamcılık Gerilimi" ,Ziya Gökalp, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011, s385

¹⁹³ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, s112

¹⁹⁴ Ziya Gökalp *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, s.11

¹⁹⁵ Ziya Gökalp *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, s.64

milliyetçilik dışında bir birleşmeyi (ümmeçilik) Türkler kabul etse bile Arapların, Farısların, Afganların kabul etmeyeceklerinin ifade eder. Bundan dolayı da milliyetçilik fikrinin tek çıkar yol olduğunu belirtir.¹⁹⁶

Ziya Gökalp'in millet kavramı ırkçılıktan çok farklıdır. Millet, toplumsal bir gruptur. Irk ise insanın anatomisiyle alakalı bir unsurdur. Onun iddia ettiği milliyetçilik fikrinde millet, irki, kavmi, coğrafi bir beraberlik değildir. Aksine dil ve din beraberliğidir.¹⁹⁷Ziya Gökalp'in Batı medeniyetiyle kurmak istediği bağ için kullandığı kültür- medeniyet kavramlarından olan kültürün esasları arasında en önemlisi İslam dinidir. Buradan yola çıkarak Ziya Gökalp'in savunduğu milliyetçiliğın, kültür milliyetçiliği olduğunu söylemek isabetli olacaktır.

O, ortaya koymak istediği Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak sentezine örnekler vererek açıklamaya çalışır. Ziya Gökalp ne muhafazakârları ne de her şeyi kökten değiştirmeyi düşünen radikalleri hiçbir zaman için desteklememiştir. Muhafazakârların bazı görüşlerin değiştirilmesine karşı olan tutumları bu değişimlerin küfür sayıldığı yönündedir. Radikaller ise kendileri salt akılcı oldukları için ortaya koydukları düşünceleri kabul etmeyenleri gericilikle itham ediyorlardı. Ziya Gökalp bu tutumun ilerlememiz noktasında bizi engellediğini belirtir. Bu durumdan kurtulmak için şu üç yolu ortaya koyar; İlk olarak Türk gelenek ve göreneklerin incelenerek ortaya çıkarılması, Türk tarihinin araştırılarak kahramanlıklar ortaya çıkarılmalı bulunan bu kahramanlıklar Türk edebiyatının temelini oluşturmalı ve Türk dili yabancı unsurlardan temizlenmeli der. Böylece milli olan unsurlar açık hale gelir. İkinci olarak İslam'a ait kurumların tarihi incelenmeli, fıkın, kelamın, tasavvufun tarihlerine inilerek nasıl ortaya çıktığını, geliştiğini ve ilerde nasıl gelişeceğini belirlemek gereklidir. Son olarak ise dönemin bilim ve tekniğinin geldiği nokta incelenmeli ve bunların tarihi, toplumla ilişkileri incelenmelidir der.¹⁹⁸ Bu üç aşama Ziya Gökalp'in Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak sentezinin hayata geçiş aşamasıdır.

¹⁹⁶ Ziya Gökalp **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, s.67

¹⁹⁷ Ali Nüzhet Göksel, **Ziya Gökalp'in Hayatı Eserleri**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1968, s.70-71

¹⁹⁸ Ziya Gökalp **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, s19-21

Ziya Gökalp, fertlerin eğitimi üzerinde de titizlikle durur. Çünkü geliştirmiş olduğu bu üçlü sentez ancak doğru verilecek bir eğitim sayesinde toplum tarafından benimsenecektir. Eğitim sistemimizde neden bu üçlü senteze göre eğitim vermemizin gerekliliğini şu şekilde açıklar; okullarda çocuklarımıza üç çeşit bilgi öğretmeliyiz. İlk olarak milli dilimiz ve milli edebiyatımızı, milli tarihimizi bilmeliler. İkinci olarak Kur'an-ı Kerim, fıkıh, tecvid, İslam tarihi gibi derslerine ve İslam dilini öğrenmeliler. Son olarak da matematik, yabancı dil, beden eğitimi gibi dersleri öğrenmeliler. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere bizim takip etmemiz gereken üç program vardır, Türkçülük, İslamlık, Çağdaşlık. Bu üçlü sentez birbirinin tamamlayıcısı ve yardımcısı olmak zorundadır. Ziya Gökalp yazısının devamında bu üç akımın alanlarının iyi belirlenmesi gerektiğini yoksa bu akımların birbirlerine zararı dokunabileceğini söyler. Örneğin muasırlaşma maddi alanda kalmayıp, manevi alana müdahalede bulunursa bu durumun Türk ve İslam unsurlarının haklarına saldırı olacağını belirtir.¹⁹⁹

Ziya Gökalp, Batı medeniyetini savunmasına rağmen Batının maddi manevi bütün her şeyini ayırt etmeden alınmasına karşı çıkar. Batının sadece maddi yönlerinin alınması taraftarıdır. Bu konuda İslamcılar gibi düşünerek Avrupa kültürünün çürümüş olduğunu belirtir. O yüzden yeni kurulacak devlette çağdaş biliminde akıl ve ilimle donatılmış Türk-İslam kültürünün baskın olmasının daha iyi olacağını savunur.

Ziya Gökalp Batı medeniyetinin İslam medeniyetini nasıl geçtiğini nasıl bu kadar geliştiğini araştırır. Bulduğu sonuçlar Batı medeniyetinin milliyetçi, eşitlikçi ve iş bölümünün gerçekleştiği bir toplum yapısına sahip olduğu sonucunu gösterir. Batı medeniyetinin bu sayede sanayisinin geliştiğini, bundan dolayı bilim ve teknik alanında ilerlediğini belirtir. Osmanlı Devleti'nin de gelişebilmesi için aynı Batı medeniyeti gibi laik, milliyetçi, eşitlikçi ve iş bölümünde uzmanlaşmış bir toplum yapısına ulaşmasının şart olduğunu vurgular. İlerlemenin ancak bu sayede kaydedebileceğini iddia eder.

¹⁹⁹ Ziya Gökalp, İslam Terbiyesinin Mahiyeti, **İslam Mecmuası**, C.1, S.1,1914, s.14-16

Ziya Gökalp'in ulus olmanın şartlarından biri olarak öne sürdüğü din birliği ile dindaşlığa dayanan birlik birbirinden çok farklıdır. Ziya Gökalp, ümmet olarak belirtilen din birliğine karşı çıkar. Çünkü Ziya Gökalp'e göre farklı coğrafyalarda veya farklı kültürlerde olan toplumlarda müşterek bir dini inanış olabilir. Fakat millet olabilmek için sadece din değil, kültür ve dil birliği de gereklidir. Kültür birlikteliği için de ortak toplumsal deneyimler, düşünceler ve duygular olmalıdır.²⁰⁰ Ziya Gökalp dine teoloji açısından değil daha çok dininin toplumsal işlevi açısından yaklaşır. Bu bakımından o dini Türkçülük siyasetinde birliği ve beraberliği sağlayıcı unsur olarak ele alır.²⁰¹

Sonuç olarak Ziya Gökalp'in milliyetçilik anlayışına baktığımız zaman temelinde milli şuuru görürüz. Milli şuur milletin özünü temsil eden toplumsal vicdandır.²⁰² Milliyetçiliğin bir kavim ya da ümmet oluşturmakla bir ilgisi yoktur. Ziya Gökalp'e göre Milliyetçiliğin asıl amacı Avrupa medeniyeti içerisinde bir Türk harsı ortaya koymaktır.

4.6.Din- Devlet Ayrımı ve Laiklik

Cumhuriyetten önce ne Batıcılar ne de İslamcılar arasında laikliğe dair hiçbir tartışma yoktu. Laikliğin temellerini sosyolojinin de bir gereği olarak sistemli bir şekilde inceleyen kişi Ziya Gökalp'tir. Onun bu başlık altında ele alacağımız laikliğe dair görüşleri Atatürk döneminde din-devlet ayrımında yaptıkları reformlardan farklıdır.²⁰³

Ziya Gökalp'in dinin devlet işlerinden ayrılmasını istemesindeki asıl amacı toplumun siyasi ve sosyal hayatındaki din hâkimiyetini kaldırmak ve din ile Doğu medeniyetini birbirinden ayırmaktır. Türk milli kültürü ve Batı medeniyeti sayesinde İslami değerler koruma altına alınacaktır.²⁰⁴ Ziya Gökalp, çağdaş Batı medeniyetine

²⁰⁰ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.11

²⁰¹ Enes Kabakçı, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve Türk Sosyolojisine Etkisi**, Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi, C.6,S.11, İstanbul, 2008, s.41

²⁰² Ünver Günay, Gökalp, Milli Kimlik, Din ve Modernleşme, **Ziya Gökalp Türk Yurdu Yazıları**, (Edt. Serdar Sağlam), Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2015, s.308

²⁰³ Niyazi Berkes, **Türkiye 'de Çağdaşlaşma**, Bilgi Yayınları, 1973, s.88

²⁰⁴ Uriel Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, s.104-105

yaklaşabilmemiz için dinle Doğu medeniyetinin ayrılması gerektiğini iddia eder. Fıkıhla ilgili teorilerini öne sürerek dinde reform yapmak ister. Bu konu hakkında iki amacı vardır.

- 1.Din ile devleti ayırıp İslamiyet'in siyasi ve toplumsal hayat üzerindeki egemenliğini sona erdirmek.
- 2.Din ile Doğu medeniyetini ayırarak İslam'ın temel değerleri ile Avrupa medeniyetini ve Türk milli harsını birlikte yaşatmak.

Ziya Gökalp, İslamiyet'in ilk yıllarında ulemanın ve devletin birbirlerinin işlerine müdahale etmediklerini belirtir. Fakat kısa bir süre sonra ulemanın devlet işlerine karıştığını ve devlet üzerinde güçlerini artırdıklarını bu durumun da Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar sürdüğünü ifade eder. Ona göre devletin bağımsız kararlar alabilmesi için dünyevi ve dini işlerin birbirinden ayrılması ve dinin siyasi alandan çıkması gerekir.²⁰⁵ Ziya Gökalp bu görüşlerini eserlerinde Diyanet-Kaza başlığı altında verir.

4.6.1.Diyanet-Kaza Ayrımı

Ziya Gökalp'in Diyanet-Kaza ayrımını genel hatlarıyla şu şekildedir; Ziya Gökalp, ümmetten millete geçiş aşamasında tekâmül ve modernleşme sürecinde hep farklı kurumların olduğunu söyler. İlkel kavimlerde sadece dini kurumların var olduğunu fakat iş bölümü sayesinde sonraki süreçlerde siyasi ve harsi kurumların da ortaya çıktığını ifade eder.²⁰⁶

Ziya Gökalp, Modern toplumlarda dini kurumların dünyevi ve maddi alanların hepsini içine almasını zararlı bulur. Çünkü bu durum maddi kurumların toplum hayatına uyum sağlamasını engeller. Ziya Gökalp her alanda iş bölümü yapılması gerektiğini savunur. Bu durumun dine de uygulanabileceğini söyler. İslam'ın başlangıcında böyle bir uygulamanın mevcut olduğunu, o asırlarda bu durumun diyani ve kazai hükümler olarak ayrıldıklarını belirtir. Diyani hükümleri

²⁰⁵ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, s.105

²⁰⁶ Ziya Gökalp, *Makaleler VIII*, s.51

bildirmek için müftülük, kazai hükümleri bildirmek için de kadılık makamı kurulmuştur der.²⁰⁷ Hatta İmam-ı Azam'a teklif edilen Kaadi'l Kudat vazifesini bu makamların birleşmesini caiz görmemesinden dolayı reddettiğini söyler. Ziya Gökalp'in bu kadar açıklama yapmasının sebebi Şeyhülislamlık hakkındaki düşüncelerini söylemeden önce bir alt yapı oluşturma çabasından dolayıdır. Çünkü Şeyhülislamlık Kurumu o dönemde istişare meclisinde, hukukta ve eğitimde sınırsız haklara sahip olan bir kurumdu.²⁰⁸

Bu konu hakkında daha iyi bilgi edinmek adına şiirlerine bir göz atalım. Ziya Gökalp devlete itaatin Kur'an'ın emri olduğunu şu şekilde belirtir,

Kur'an diyor : Eyleyiniz itaat
Hakka, sonra Peygambere, devlete!...
Vicdanımın bütün hissi sadakat
Kanunlara hadis ile ayete.²⁰⁹

Ardından da Şeyhülislamlık makamının ne şekilde olması gerektiğini belirtmek için Meşihat adlı şiiri kaleme alır:

Bir meşihat makamı ki dine hizmeti,
Hukuk, ilim işleri ile uğraşmak sayar,
Bir taraftan bozar iken adli, hikmeti.
Öte yandan halk içine kayıtsızlık yayar.

Hakim olan millet midir, meşihat mıdır?

Milli Meclis Mebusan mı, Bab-ı Fetva mı?

Meşrutiyet bir hile-i şeriat mıdır?

²⁰⁷ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.47

²⁰⁸ Sadık Erarslan, **Şeyhülislamlık Kurumu ve Ceridei İlmiye**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1989, s.39

²⁰⁹ Ziya Gökalp, **Yeni Hayat Doğru Yol**, s.33

Hür bir millet olduğumuz yoksa rüya mı?²¹⁰

Şiirlerden de anlaşılacağı üzere Ziya Gökalp'in bu konu hakkındaki tasarısı şu şekildedir, dini işleri, vicdana ait diyani işler ve yasamaya ait kazai işler olarak ikiye ayırır. Bu ayırım ilkiyle Şeyhülislamlık ve Diyanet Nezareti, diğeriyle de Adliye Nezareti ilgilenecektir.²¹¹ Yani bu ayırımla Diyanet İşlerinden müftüler kazai işlerden de hukukçular sorumlu olacaktır. Onun böyle bir ayırıma gitmesinin altında yatan sebeplerden ilki diyanet bakımından caiz olmayan bir sürü şeyin kaza bakımından caiz olması durumudur. Örneğin diyaneten varise vasiyet caiz değildir. Fakat kazaen caizdir.²¹² Diyanet ve kaza ayırımının olmaması halinde ilerleyen zamanlarda bu durumla dini hükümlerin birbirleriyle karışmasına sebep olacağını söyler. Müftüye bir iş hakkında hüküm sorulduğunda hangi hükme göre cevap vereceğini sorar. Bir işin diyani kısmı kutsal olduğu için oraya hile bulaşamaz. Bir işin kazai tarafında ise iktisat, sağlık, ekonomi gibi birçok unsura uymak zorundadır. Kaza ve diyanet unsurları birbirine karıştırılırsa kaza işlerinden şikâyetçi olanlar dine karşı da bir ön yargı duyacaklardır. Diyaneten caiz olmayan şeyler zamanla caiz gibi görünecektir. Yani diyanet ve kaza birbirine karıştırıldığında ikisi de birbirine zarar verecektir.²¹³

Diyanet ve kaza arasındaki farka da değinen Ziya Gökalp, bu durumu şu şekilde açıklar. İslam dininde maddi ve manevi olmak üzere iki çeşit yaptırım mevcuttur. Manevi yaptırımlar diyanetle alakalı hükümlerdir ve müftüleri yetkisi altındadır. Maddi yaptırımlarda kaza ile alakalı hükümleri içerir bu işlerle de kadılar ilgilenir. Müftülerin verdiği fetvalarda manevi yaptırım mevcuttur. Maddi bir yaptırım söz konusu değildir. Çünkü maddi yaptırımlar fetvaların kanunla karışmasına sebep olur. Oysa fetvaların o günün şartlarına uyum sağlaması gerekir. İşin özünde Ziya Gökalp dini bir vicdan meselesi olarak ele alması vardır. Müftülerin

²¹⁰Ziya Gökalp, **Şaki İbrahim Destanı**, s.87

²¹¹ Seyfettin Erşahin, Meşihat-ı İslamiyeden Diyanet Riyaseti'ne, **AÜİFD**, C.38, s.345

²¹² Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.48

²¹³ Ali Fuat Başgil, **Din ve Laiklik**, Sönmez Matbaacılık, İstanbul, 1962, s.239

amacı da toplumun dini duygularının gelişmesini sağlamak olmalıdır.²¹⁴ Ziya Gökalp bu düşünce sistemiyle din-devlet ayırımının tohumlarını atar.

Ziya Gökalp'in bu konu hakkında siyasi gerekçeleri de mevcuttur. Kaza ve diyanet ayırımı yapılamadığından dolayı halife ve sultanın ellerinde kanun koyma yetkileri yoktur. Bu durumda İslam dinini, zayıf gösterir. Bu durum halife ve sultanı fikhin esareti altında bırakır. Bu esaret yöneticiler ve hüküm verme yetkisine sahip olan âlimler arasında din-devlet kurumunu tehdit eden bir ilişki oluşturur. Çünkü yöneticiler kararlarını yasallaştırmak için âlimlerin onayını almak zorundadır. Tümüyle hukuki ve maddi konularda verilen fetvalar kanunlaşmıştır. Bu konu da en fazla eleştirdiği kişilerde Tanzimatçılardır. Çünkü diyanet ve kazayı tek vücutta toplamak onların fikridir. Hilafetin ve saltanatın farklı hüküm hakları vardır. Bu hakla hilafeti temsil eden meşihata ve saltanatu temsil eden sadarete aittir. Fakat Tanzimatçılar kadıları ve kazaskerleri meşihat kurumuna bağlı kıldılar. Böylelikle de hem kaza hem de fetva verme yetkisi tek kurumda toplandı.²¹⁵

Ziya Gökalp modern bir devlette din ve devlet işlerinin ayrı kurumlarda toplanması gerektiğini savunur. Fakat hem kazai hem de diyani hükümler dinin çatısı altındadır. Diyani hükümler itikat ve ibadetten oluşur. Bundan dolayı fetva makamı olan müftülerin bünyesinde toplanmalıdır. Kazai hükümler hukuktan ibaret olup kadıların (hukukçuların) bünyesinde toplanmalıdır.

Diyanet ve kaza ayırımının yapılmamış olması İslam şeriatının zamanla İslam hukuku mahiyeti kazanmasına sebep olmuştur. Eski dönemlerde kadılar, bir hüküm verirken şeriatı esas almışlardı. Fakat bu günümüzde zor bir durumdur. Çünkü şeriat evlilik, miras gibi konularda ayrıntılı bilgiler sunarken, ekonomi, ceza hukuku gibi alanlarda toplumun ihtiyaçlarına cevap vermemektedir.²¹⁶ Topçu da tıpkı Ziya Gökalp gibi düşünür. Diyanet ve kaza ayırımının yapılmaması Müslümanların

²¹⁴ Kazım Nami Duru, **a.g.e.** s.86- 88

²¹⁵ Ziya Gökalp, **Makaleler VIII**, s.69

²¹⁶ Albert Hourani, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, (çeviren, Latif Boyacı -Hüseyin Yılmaz), İnsan Yayınları İstanbul, 2016, s.201

hayatını asırlar öncesinin hayat tarzıyla kısıtlanmasına sebebiyet vermektedir diyerek konu hakkında fikrini ortaya koyar.²¹⁷

Ziya Gökalp'in din-devlet ayrımı konusunda ifade ettiği düşünceleri o dönemin laiklik politikasını da etkiler. Ziya Gökalp, Osmanlı Devleti'nde laikliğin temelini atmak için reform tavsiyelerinde bulunur. 26 Nisan 1913 yılında çıkarılan bir kararnameyle devletin şeriat ve ulema mahkemeleri üstündeki yetkisi artırılır. Böylece bu mahkemeler laik Temyiz Mahkemesi'nin yetkisini kabul eder. Eğitim ve öğretimle kadınlara devlet standartları getirilir. İnsanlar şeriat mahkemelerinde hakimlik yapmak için İstanbul'da devlet yönetiminde ki medreselere gitmek zorunda bırakılır. Laik mahkemelere göre şeriat mahkemelerinin yetki alanları sınırlandırılır. Ziya Gökalp, 1915'te şeriat mahkemelerinin, medreselerin ve dini vakıfların tümüyle laikleştirilmesini ister. Şeyhülislam'ın yetki alanı yalnızca dini görevlerle sınırlandırılır. Ziya Gökalp'in bu istekleri iki yıl gibi bir zamana yayılarak gerçekleştirilir. Şeyhülislam kabineden çıkartılarak şeriat mahkemelerin konumu Bakanlıktan daireye düşürülür. 25 Mart 1915'te şeriat mahkemeleri Adalet Bakanlığı'na bağlanır. Kadılar artık laik mahkemelerce konulan kurallara göre göreve getirilir. Aynı zamanda dini okullar da Maarif Nezareti'ne (Eğitim Bakanlığı) bağlanır.²¹⁸ Bununla beraber ülkenin iktisadi ve hukuki yaşamında çok önemli bir yere sahip dinsel kurum olan Efkaf-ı Hümayun'un kaldırılmasını teklif eder. Vakıfların Türk milletine ciddi zararları dokunmuştur. Çünkü her vakfin kendi içinde memuru, bütçesi ve teşkilatı mevcuttu. Bu durumuyla da bir nevi devlet içinde devlet gibiydi. Yönetimin ölümler elinde olduğu bir kurum ortadan kaldırılmalıydı. Bu düşünceler sonucunda da 1924'te Evkaf Nezareti kaldırıldı ve yerine Genel Vakıflar İdaresi kuruldu.²¹⁹

Ziya Gökalp'in bu dönemde yaptığı reform hareketleri, Tevhid-i Tedrisat (Eğitimin Birleştirilmesi) ve medreselerin kapatılması için önemli bir adım oldu. Ziya Gökalp'in laiklikle ilgili düşünceleri din ve devlet alanlarının birbirinden ayrılması noktasında öncülük etti. Böylece din, devlette, adliyyede, eğitimde,

²¹⁷ Nurettin Topçu, **İslam ve İnsan**, Hareket Yayınları, İstanbul, 1969, s.22

²¹⁸ Stanford J. Shaw **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (Çeviren, Mehmet Harmanlı), E Yayınları, 1983, s.363

²¹⁹ Uriel Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, s.64

yasamada yetkilerini kaybetti. Yetkileri sadece kendi alanında, yani diyanet alanında sınırlandırıldı. Cumhuriyet döneminde de bu görüşünün devamı olan Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu.²²⁰Ziya Gökalp milletvekili olduğu dönemde anayasanın oluşturulduğu komisyonda alınan kararlarda etkin rol oynadı.²²¹

4.6.2.Hilafet ve Ümmet

Ziya Gökalp'in din ve devleti birbirinden ayırma politikasından en çok etkilenen kurum şüphesiz halifelik ve sultanlık makamlarıdır. Halife bir kimsenin yerine geçen, onu temsil eden kimse anlamına gelir. Devlet başkanları için kullanılır. Halifelik, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslüman toplumla ilgilenmesi için Hulefa-i Raşidinle başlayan ve 1924'te gelen bir yasayla kaldırılan bir kurumdur.²²²

Ziya Gökalp'in halifelik ve saltanat hakkındaki görüşleri ikiye ayrılır. Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki döneminde yazdığı makalelerinde bu iki kurumun birbirinden farklı şeyler olmadığını söylerken, 1922'de saltanatın kaldırılmasından sonra ele aldığı yazısında ikisinin tek bir bünyede toplanmasının zararlarından bahsetmiş ve saltanatın ortadan kalkmasıyla hilafet kurumunun daha işler hale geleceğini vurgulamıştır. Ziya Gökalp'in bu görüşlerine tek tek kendi ifadeleriyle değinilmeye çalışılacaktır.

Ziya Gökalp İttihat ve Terakki Kongresi isimli makalesinde Tanzimat Dönemi'ni eleştirir. Ona göre tanzimatçıların hatası Hilafet-i İslamiyye ile Devlet-i İslamiyye'nin farklı şeyler olduğu görüşüne sahip olmalarıdır. O halifeyi devletin siyasi başkanı olarak görür ve hilafetin devlet teşkilatından olduğunu söyler. Saltanat ve hilafet ayrı ayrı kurumlar değildir der.²²³Ziya Gökalp 1910 yıllarında halifelik ve saltanat makamlarını birbirinden ayrı görmez. Bu kurumların beraber var olmaları gerektiğini düşünür.

²²⁰ Niyazi Berkes, **a.g.e.** s.459

²²¹ Mehmet Emin Erişirgil, **a.g.e.** s.205

²²² Casim Avcı "Hilafet", **DİA**. Cilt17, İstanbul, 1998, s39-40

²²³ Avcı, **a.g.e.** s.61

Tanzimatçıların uygulamış oldukları kararların devletin İslami kanadına zarar verdiğini iddia eder. Halifelik makamının İslam tarihi boyunca süregeldiğini İslam âlemine karşı bir sorumluluğu olduğunu, bunun da saltanattan ayrı düşünülmemeyeceğini savunur. Ama şu duruma da dikkat çekilmelidir ki, Ziya Gökalp hilafet ve saltanatın ayrılması noktasında bir düşünceye sahip olsa bile bunu söylemek için uygun bir ortamın olmadığı söylenebilir.

Ziya Gökalp, hilafet hakkındaki diğer görüşünü saltanatın kaldırılmasının ardından Küçük Mecmua'da ele aldığı makalede bildirir. Burada savunduğu fikrin İslam Mecmuası'nda ele aldığı ilk görüşle ortak yanı bulunmamaktadır. Ziya Gökalp ikinci görüşünü yazdığı makalesinde ümmet ve millet arasındaki farklara değinerek konuyu halifelik ve saltanata getirir. Ona göre bir ferдин toplumsal görevlerinden ilki hem hangi millettten olduğunu hem de hangi ümmetten olduğunu bilmesidir. Bunun için de ilk olarak millet ve ümmet arasındaki fark bilinmelidir. Ümmet aynı dine inanan bireylerin toplamıdır. Ümmette esas olan şey ortak bir dine inanmaktır. Millette ise dinden farklı birçok ortak alan bulunmaktadır (ilim, siyaset, iktisat vb.). Cemiyet zümresi, ümmet değil millet tanımına uymaktadır. Ümmet çok fazla cemiyetten bireyleri içine alır. O milletler arası bir unsurdur. Avrupa'da da önceden bu iki unsur birbirinden ayrı değildi. Fakat birçok faktör yüzünden artık bu iki kurum birbirinden ayrıldı. Bu faktörlerden ilki milletlerden oluşan imparatorlukların devrinin bitmesi ve millet temeline bağlı devletlerin kurulmasıdır. Önceden tek devlet altında yaşayan kişilere dini alanda söz söyleme hakkına sahip kişilerin, artık farklı devletlere ayrılmış kişilere söz söyleme hakkı yoktur. Yani önceden bir ümmetin dini reisi olan kişi o dine inanan ve birçok milleti de içinde barındıran imparatorluğun da siyasi reisi konumundaydı. Fakat bu milletler ayrı devletler kurunca ümmetin dini reisi, bu devletlerden sadece birisine siyasi reislik yapamaz hale geldi. Çünkü onun görevi bütün Müslümanların dini hayatını kapsar. Her milleti idare eden yöneticinin görevi ise sadece kendi devletinin geleceğini korumadır. O zaman bu iki unsur tek bir kişide toplanırsa bir ümmetin genel çıkarları, bir milletin,

şahsi menfaatine ters düşebilir ya da bu milletin çıkarları ümmetin mefkuresine feda edilebilir. Bu durumun da çok büyük bir tehlike arz ettiğini söyler.²²⁴

Ziya Gökalp'te ikinci sebepte, saltanatın tamamen millete ait olması ve bu görüşün güç kazanmış olmasıdır. Ona göre bu güç sayesinde millet artık saltanat sistemiyle değil, halkın kendi kendisini idare etme politikasıyla yönetilecektir. Böylece ümmet kurumu daha gösterişli ve bariz şekilde ortaya çıkacaktır. Ziya Gökalp'e göre halife Müslümanların dini açıdan kendisine uyduğu kişidir. Hz. Peygamberin vefatıyla sonuçlanan hastalığı sırasında imamet vazifesini yerine getirmesi için Hz. Ebu Bekir'i getirmiştir. Hilafet makamı işte bu vazifeden dolayı ortaya çıkan bir kurumdur.²²⁵ Yani halifelik kurumu bir ihtiyaç sonucu ortaya çıkmıştır. Halifenin asıl görevi imamlık yapacak düzeydeki kişileri belirlemek, toplu yapılacak ibadetleri organize etmektir. Halife sadece dini alanlarla ilgilendiği zaman ortaya bir problem çıkmaz. Fakat Yavuz Sultan Selim'in halifelik ve sultanlığı tek bünyede toplaması üzerine bazı sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. Halifenin yetkileri o alanda ehil olmayan kişiler tarafından siyasete bulaştırılmış ve kötüye kullanılmıştır. Saltanatın kaldırılmasıyla bu durumda ortadan kalkmış, halifenin siyasi hiçbir yetkisi kalmamıştır. Böylece halife de başka milletlere mensup Müslümanlarla rahatça ilgilenmiş ve bu vazifesini ifa ederken hiçbir zorlukla karşılaşmamıştır.²²⁶

Tüm Müslümanların bir araya gelmesinde oluşacak olan ümmette esas unsur, cemaattir. Ziya Gökalp temelinde mahalle mescidindeki imamın bulunduğu bir yapı oluşturur. Mahalle onu bir üstü olan camiye, cami ise cami-i kebire bağlıdır. Cami-i kebirin başında il müftüleri bulunmaktadır. Bütün müftüler başkentteki müftüye bağlıdır. Başkentteki müftüye eskiden olduğu gibi Şeyhülislam denilecektir. Şeyhülislam bu yapının başında bulunan Halife'ye bağlıdır. Bütün milletlerin Şeyhülislamı da bu yapının başında ki Halife'ye bağlanacaktır. Böyle bir şeyin aynı

²²⁴ Ziya Gökalp, **Makaleler VII**, s.176

²²⁵ Ziya Gökalp, **Makaleler VII**, s177

²²⁶ Aytekin Ersan, **Türkiye'de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012, s290**

kişide toplanmasının önceden mümkün olmadığını söyleyen Ziya Gökalp, yapılan inkılaplar sayesinde bu durumun düzenlendiğini savunur.²²⁷

Ziya Gökalp hilafeti dört tipte inceler. Bunlardan ilki halife sultanlardır. Bu ilk dört halifeyle sınırlıdır. İkinci grup sultan halife olarak isimlendirilir. Bunlar Emevi ve Abbasi dönemi halifeleridir. Bu dönemde halifelik sultanlığın gerisinde kalır. Siyasi liderlik ön plandadır. Bu şahıslar dört halife kadar dini bilgiye sahip olmadıkları için bu alandaki eksikliklerinin gidermek amacıyla devlet içerisinde din görevlileri bulundurur. Üçüncü grup ise bağımsız halifelerdir. Selçuklu döneminde halifelik yapan kişilerdir. Dördüncü grup ise modern döneme ait halifelik sistemidir. Bu sistem siyasetten temizlenmiş olup dini kurumun başında yer alacaktır. Saltanattan ayrı oldukları için de ona göre görevlerini layıkıyla yerine getireceklerdir.²²⁸Ziya Gökalp dinle dünya işlerini birbirinden ayırarak dini bu alanda uzman olan kişilerin eline teslim etmeyi düşünürken diğer yandan da devleti dünya işlerinde hâkim kılmak istiyordu.²²⁹

Ziya Gökalp bu görüşleriyle laik bir anlayışın temellerini atmak ister. Fakat o hilafet makamını bir sorun olarak değil, tüm Müslümanların temsilcisi olan uluslararası bir makam olarak görür. Ziya Gökalp, Atatürk Kurtuluş Savaşında mücadele ederken ona zıt bir politika yürüten sultanlık makamının kaldırılmasını destekler. Fakat halifeliğin kaldırılmasını onaylamaz. Ona göre halifelik sayesinde tüm Müslümanlar bir çatı etrafında birleşebilir. Fakat Atatürk halifeliğin ilerde sorun teşkil edeceğinden korkmuş ve 1924 yılında Ziya Gökalp'in ölümünden birkaç hafta önce kaldırmıştır. 1937 yılında da Türkiye Cumhuriyeti Anayasasına devletin laiklik ilkesi eklenerek din ve devlet ayrımı resmi olarak gerçekleşmiştir.²³⁰

²²⁷ Ziya Gökalp, **Makaleler VII**, s.170

²²⁸ Ziya Gökalp, **Makaleler VII**, s.184

²²⁹ Kazım Nami Duru, **a.g.e.** s.85

²³⁰ Uriel Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, s. 109-111

SONUÇ

Modern Batı medeniyeti karşısında düştüğü aciz durum nedeniyle tarihinin en büyük sosyal ve siyasal bunalımını yaşayan Osmanlı Devleti'ni bu durumdan kurtarmak için önemli fikirler üreten aydınların arasında Ziya Gökalp de yer almaktadır. Onun din hakkındaki görüşleri yaşadığı dönemdeki sosyal ve siyasal şartlar göz önünde bulundurularak incelenmelidir. Aksi halde sağlıklı sonuçların elde edilmesi pek de mümkün değildir.

Ziya Gökalp'in din hakkındaki görüşlerini iyi analiz edebilmemiz için onun hayatını Selanik'ten öncesi ve sonrası diye ayırmak daha isabetli olacaktır. Dini hayatının birinci dönemi olarak ele aldığımız İttihat ve Terakki üyesi olarak Selanik'e gitmeden önceki dönemde kaleme aldığı dini içerikli yazılarından da anlaşılacağı üzere onun dini hassasiyetinin yoğunluğu eserlerinde kendisini hissettirir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığını dini doğru anlayamama ve yaşayamamaya dayandıran Ziya Gökalp kurtuluşun dinin özüne döndürülmesiyle sağlanacağını savunur. Fakat hayatının ikinci dönemini oluşturan İttihat ve Terakki'nin büyük kurultayı için Selanik'e gitmesiyle başlayan dönemde toplumun sıkıntılarını daha iyi görme fırsatı yakalar ve kendisinin de bu doğrultuda farklı çözümler üretmesinin gerekliliğine inanır. Durkheim ve batılı düşünürlerin fikirleriyle tanışması bu döneme denk gelir. Bu düşünürlerin sayesinde önceki fikirlerinde dolayısıyla da dini fikirlerinde değişimler meydana gelir. Bu dönemde modern sanayinin ilerlemesi karşısında dağılma ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti içine düştüğü bu durumdan kurtulmanın çaresini Türk unsurundan yola çıkarak modern bir toplum ortaya koymaya çalışmakta arar. Ziya Gökalp de bunun için Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak şeklindeki üçlü sentezini oluşturur. Bu dönemde Ziya Gökalp milliyetçi, toplumsal birliği, akılcılığı, laikliği onaylayan bir İslam anlayışına yönelir. Bu bağlamda dinde reform fikriyle din ile devleti, hatta öteki sosyo-kültürel alanları birbirinden ayırmak suretiyle laikliği modern toplumun temeli olarak kabul eder. Onun savunmuş olduğu dinde reform fikri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yol gösterir. Bu bağlamda din-devlet ayırımı, Şeyhülislamlığın kaldırılması, dini mahkemelerin yönetiminin adalet

bakanlığına bağlanması, kadın haklarının savunulması, eğitimde ikiliğin son bulması, vakıfların ıslahı, hilafet ve saltanat makamlarının kaldırılması gibi kararların alınmasında Ziya Gökalp'in önerilerinin büyük önemi vardır.

Sonuç olarak Ziya Gökalp kurmuş olduğu yeni toplum tipi için dinin önemini ortaya koymakta ve dinin modernleşme sürecinde laik reformlarla tekrar ele alınmasının önemini altını çizmektedir. Onun Türk toplumunun laikleşmesi ve modernleşmesi yolundaki görüşleri dönemin siyasi liderlerini etkilemiş ve onların öncülüğünde yapılan reform hareketlerinin yolunu açmıştır. Ziya Gökalp din konusunu özellikle de İslamiyet'i sosyoloji ilmi altında sistematik bir şekilde analiz etmiş ve şimdiki dini tartışmaların kökenine o dönemde değinmiş ve incelemiştir. Türk toplumunun din anlayışını ve özellikle ülkemizdeki dini tartışmalarının arka planını iyi bir şekilde anlamamız için Ziya Gökalp'in düşüncelerinin üzerine iyi okumaların yapılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

ARAI, Masam, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, (Çeviren: Tansel Demirel), İletişim Yayınları, İstanbul, 1994,

ARON, Raymond, **Sosyolojik Düşüncenin Evreleri**, (Çeviren: Korkmaz Alemdar),Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986,

ASENA, Ahmet Cemil, **Arkadaşım Ziya Gökalp**, Ziya Gökalp Dergisi, C.1, sy.2, 1975

ASKALANI, İbn Hacer el, **Fethul Bari Sahihi Buhari Şerhi ve Tercemesi**, Karınca Polen Yayınları, C.18,İstanbul, 2011,

AYDIN, Mehmet, **İslam**, (Hazırlayan: Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), Selçuk Yayınları, Ankara, 1993,

AYDIN, Mehmet Akif, **İslam Osmanlı Aile Hukuku**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınevi, İstanbul, s.154

AVCI, Casim “Hilafet”, **DİA**. Cilt17, İstanbul, 1998,

BALTACIOĞLU,İsmail Hakkı, **Ziya Gökalp**, Yeni Matbaa, İstanbul,1966,

BAŞGİL, Ali Fuat **Din ve Laiklik**, Sönmez Matbaacılık, İstanbul, 1962,

BERKES, Niyazi **Türkiye ‘de Çağdaşlaşma**, Bilgi Yayınları, 1973,

BEYSANOĞLU, Şevket, **Yeni Türkiye’nin Manevi Mimarı Ziya Gökalp**, Neyir Matbaacılık, Ankara, 2002

BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan,, **Sosyal Bilimler Metodolojisi**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978,

BOLAY, Süleyman Hayri, Ziya Gökalp, **DİA** C.12, İstanbul,

BOLAY, Süleyman Hayri, “Ziya Gökalp’in Sisteminde Dinin Yeri ve Önemi”, **Ziya Gökalp Sempozyumu Bildirileri**, Dicle Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1989,

CELKAN, Hikmet Yıldırım, **Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi**, M.E.B. Basımevi, İstanbul, 1990

ÇEKER, Orhan , **Hukuk-i Aile Kararnamesi**, Mehir Vakfı Yayınları, Konya, 1979

DURKHEİM, Emile, **Sosyolojik Metodun Kuralları**, (Çeviren: Enver Aytekin), Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1986,

DURU, Kazım Nami, **Ziya Gökalp**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1949,

DÜZGÜN, Şaban Ali, **Değişim Kavramı ve Toplumsal Değişimin Şartları**, AÜİFD, c.38,

ERARSLAN, Sadık **Şeyhülislamlık Kurumu ve Ceridei İlmiye**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1989,

ERDOĞAN Aynur, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak Ziya Gökalp**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011,

ERGİN, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, C.5,Eser Matbaacılık, İstanbul, 1977

ERGUN, Yıldırım, **Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi**, Bilge Yayınları, İstanbul, 1999,

ERİŞİRGİL, Mehmet Emin, **Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1977

ERŞAHİN,Seyfettin Meşihat-ı İslamiyeden Diyanet Riyaseti'ne, **AÜİFD**, C.38,

ERSAN, Aytekin, **Türkiye'de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp**, **Mümtaz Turhan, Erol Güngör**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012,

GÜLER, İlhami, **Kur'an'da Kadın-Erkek Eşitsizliğinin Temelleri**, İ.A.D. 1991, C.5, s.4

GÖKALP, Ziya, **Hayatı ve Eserleri I.**, (Haz.: Evrim Yeşilyurt), Yeryüzü Yayın Evi, Ankara, 2002,

GÖKALP, Ziya, Makaleler VII. Haz. M. Abdulhaluk Çay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982

GÖKALP, Ziya, Türkçülüğün Esasları, (Hazırlayan: Kemal Bek), Bordo Siyah Klasik Yayınları, İstanbul, 2003

GÖKALP, Ziya, Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I., (Haz.: Rıza Kardaş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973

GÖKALP, Ziya Altın Işık, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976

GÖKALP, Ziya, Kızılelma, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976

GÖKALP, Ziya, Hars ve Medeniyet, Toker Yayınları, İstanbul, 2012

GÖKALP, Ziya, Makaleler I., (Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976

GÖKALP, Ziya, Şaki İbrahim Destanı,(Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976

GÖKALP, Ziya, Türk Medeniyet Tarihi,(Hazırlayan: İsmail Aka, Kazım Yaşar Koparaman), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976

GÖKALP, Ziya, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak,(Hazırlayan: İbrahim Kutuk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976

GÖKALP, Ziya, Felsefe Konferansları, (Hazırlayan: Ali Utku), Çizgi Kitabevi, Konya, 2006

GÖKALP, Ziya Çınaraltı Konuşmaları, (Hazırlayan: Ali Nüzhet Göksel), İkbâl Kitabevi, İstanbul, 1939

GÖKALP, Ziya, Ziya Gökalp Külliyyatı II Limni ve Malta Mektupları, (Hazırlayan: Fevziye Abdullah Tansel), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989

GÖKALP Ziya, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1992

GÖKALP, Ziya, **Makaleler VIII**, (Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981

GÖKALP, Ziya, **Türk Töresi**, (Hazırlayan: Hikmet Dizdaroğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976

GÖKALP Ziya, **Makaleler II**, (Hazırlayan: Süleyman Hayri Bolay), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982

GÖKALP, Ziya **Makaleler V**, (Hazırlayan: Rıza Gardaş), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981

GÖKALP, Ziya **Makaleler IX**, (Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1980

GÖKALP, Ziya **Malta Konferansları**, (Hazırlayan: M. Fahrettin Kırzioğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977

GÖKALP, Ziya, **Makaleler VI**, (Hazırlayan: Ragıp Tuncor), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977

GÖKALP, Ziya, **Makaleler III**, (Hazırlayan: Orhan Durusoy), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977

GÖKALP, Ziya, **Yeni Hayat Doğru Yol**, (Hazırlayan: Müjgân Cunhur), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976

GÖKALP, Ziya, İttihat ve Terakki Kongresi I, **İslam Mecmuası**, C.2, s.48, Şubat 1943

GÖKSEL, Ali Nüzhet **Ziya Gökalt Diyor ki**, İkbal Kitap Evi, İstanbul, 1950,

GÖKSEL, Ali Nüzhet, **Ziya Gökalt'in Hayatı Eserleri**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1968,

GÜNGÖR, Erol, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010,

GÜNGÖR, Erol, **Sosyal Meseleler ve Aydınlar**, (Hazırlayan, A. Güler, E. Kılınç), Ötüken Neşriyet, İstanbul, 1994,

GÜNAY, Ünver, **Ziya Gökalp ve Din Sosyolojisi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi, S.3, 1989, s.225

GÜNAY, Ünver, Gökalp, Milli Kimlik, Din ve Modernleşme, **Ziya Gökalp Türk Yurdu Yazıları**,(Edt. Serdar Sağlam), Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2015

HEYD, Uriel, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002

HEYD, Uriel, **Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri**, (Çeviren, Cemil Meriç),Sebil Yayınevi İstanbul, 1980,

HOURLANİ, Albert **Çağdaş Arap Düşüncesi**, (çeviren, Latif Boyacı -Hüseyin Yılmaz), İnsan Yayınları İstanbul, 2016

İZMİRLİ, İsmail Hakkı," Sebil'ür Reşat'a 12 Soru ve Cevapları", **Sebil'ür Reşat**, C.12, S.292, Nisan 1914,

İZMİRLİ, İsmail Hakkı," Örfün Nazar-ı Şer'inde ki Mevkii, **Sebil'ür Reşat**, C.12, S.293, 1914 Nisan,

İZMİRLİ, İsmail Hakkı," " İctihad'ın Bais-i Tevellüdi", **Sebil'ür Reşat**, C.12, S.297, 1914 Mayıs,

İZMİRLİ, İsmail Hakkı,"., İctimai Usul-i Fıkha İhtiyaç Var mı?, **Sebil'ür Reşat**, C.12, S.298, 1914 Mayıs

KABAKÇI, Enes, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve Türk Sosyolojisine Etkisi**, Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi, C.6,S.11, İstanbul, 2008,

KAÇMAZOĞLU, Hacı Bayram, **Türk Sosyoloji Tarihi II.**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2015

KARA, İsmail, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi**, Risale Yayınları, İstanbul, 1986

KARA, İsmail, **İzlenim Dergisi**, sayı:16, Aralık 1994

KARA, İsmail, **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, İz Yayınları, İstanbul, 1994,

KARAMAN, Hayrettin, **Ana Hatlarıyla İslam Hukuku-1/ Giriş ve Amme Hukuku**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1984,

KARPAT, Kemal, “Ziya Gökalp’in Korporatifçilik, Millet- Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler”, **Cumhuriyete Devreden Düşünde Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim yayınları, C. 1

KONGAR, Emre, **Türk Toplum Bilimciler Cilt I.**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1989,

KORKMAZ, Alaaddin, **Ziya Gökalp Aksiyonu Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2005

KORKMAZ, Alaaddin, **Ziya Gökalp**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1994

KORKUT, Tuna, **Türk Sosyolojisinin Batı Sosyolojisi ile İlişkisi ve Sonuçları**, 75. Yılında Türkiye’de Sosyoloji, İstanbul,1991

KORKUT, Tuna, Ziya Gökalp’in Milli Sosyoloji Anlayışı, Sosyoloji Konferansları, İ.Ü.İ.F. Yayınları, İstanbul,1986

KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi, **Durkheim Sosyolojisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971,

KUDRET, Cevdet, **Türk Diline Emek Verenler - Ziya Gökalp**, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1963

MAHCUPYAN, Etyen, **Türkiye’de merkezîyetçi Zihniyet, Devlet ve Din**, Yol Yayınları, İstanbul, 1998,

MARDİN, Şerif, **Ziya Gökalp Dergisi**, Sayı: 1, Aralık 1974

MERMUTLU, Bedri ,” **Ziya Gökalp ve Mehmet Akif ya da Türkçülük-İslamcılık Gerilimi**” ,Ziya Gökalp, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011,

- MERT**, Nuray, Laiklik Tartışması ve Siyasal İslam, **Cogito Dergisi**, Sayı:1, 1994,
- MERT**, Nuray,, Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış-Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994
- ÖZGEDİK**, Orhan, **Gökalp**, Burhan Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1957
- PARLA**, Taha, **Ziya Gökalp**, **Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, İstanbul İletişim Yayınları, İstanbul, 1989,
- RAHMAN**, Fazlur, **İslam ve Çağdaşlık**, (Çeviren: Alparslan Açıkgenç, Hayri Kırbasoğlu) Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1996,
- SABİT**, Halim, Örf-Maruf, İctimai Usul-u Fıkıh Münasebetiyle, **İslam Mecmuası**, C.1, S.11, 1914 Haziran,
- SABİT**, Halim, İctimai Usul-u Fıkıh, **İslam Mecmuası**, C.1, S.5,1914 Mayıs,
- SHAW**, Stanford J.**Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (Çeviren, Mehmet Harmancı), E Yayınları, 1983,
- ŞAPOLYO**, Enver Behnan, **Ziya Gökalp İttihatı ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi**, Güven Basımevi, İstanbul, 1943
- ŞENER**, Abdülkadir , **İctimai-i Usül Fıkıh Tartışmaları**, Anakara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İ. İ.E.D. D., C.5
- ÜLKEN**, Hilmi Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 2001
- ÜLKEN**, Hilmi Ziya, **Ziya Gökalp**, Kanaat Kitabevi, 1940, İstanbul,
- TANSEL**, Fevziye Abdullah, Ziya Gökalp Külliyyatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990
- TUNAYA**, Tarık Zafer, **İslamcılık Cereyanı Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, Yedigün Matbaacılık, İstanbul,

TANYU, Hikmet, **Ziya Gökalp'in Kronolojisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları
Ankara, 1981,

TOPÇU, Nurettin, İslam ve İnsan, Hareket Yayınları, İstanbul, 1969, s.22

TUNCER, Hüseyin, **Meşrutiyet Devri Türk Edebiyatı**, Akademi Yayınları, İzmir,
1994

TÜRKDOĞAN, Orhan, **Milli Kültür Modernleşmesi ve İslam**, Birleşik Yayınları,
İstanbul, 1996,

TÜRKDOĞAN, Orhan, **Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri**, 1. Baskı,
Ayyıldız matbaası, Ankara, 1987,

TÜRKÖNE, Mümtaz'er, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İletişim
Yayınları, İstanbul, 1994,

TÜTENGİL, Cavit Orhan, **Ziya Gökalp Üzerine Notlar**, Varlık Yayınevi, Ankara,
1964

VAKKASOĞLU, Vehbi, **Tarih Aynasında Ziya Gökalp**, Cihan Yayınevi, 1984,

YILDIRIM, Ayşe, "Ziya Gökalp'te Toplumsal Değişme: Kültür- Uygarlık Tezi",
M.A.E.Ü.S.B.E.D., C. 5, S. 9, 2013

ZEYDAN, Abdülkerim, **İslam Hukukuna Giriş**, (Çeviren: Ali Şafak), Kayhan
Yayınları, İstanbul, 1985,